

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

4411

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. XLIV

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 3

Уредник:

Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
управник Византолошког института САН

Примљено на VII скупу Одељења друштвених наука САН
21-XI-1954 године

Научна Књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ

БЕОГРАД

1955

1876

ИВАН ПОПОВИЋ

ГРЧКО-СРПСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ СТУДИЈЕ III

— Проблем хронологије византских и новогрчких позајмица
у српском језику —

1. У лингвистичкој литератури је досад довољно писано о византским и новогрчким позајмицама у српскохрватском језику¹, тако да сматрам да је сазрело време за претрес хронологије тих позајмица.

Нажалост, испитивање ове хронологије је врло мучан посао, који нам је, срећом, јако олакшан Фазмеровим анализама појединих гласовних и морфолошких појава ових позајмица, анализама где је овај научник подвргао оштрој и прецизној критици све иоле важније појаве². Истина, у много случајева изгледало би да нам је средњевековна старина извесних речи обезбеђена већ самим тим што су оне сачуване у старосрпским текстовима, које је Фазмер у овом правцу детаљно и систематски обрадио. Међутим, иако су такве књишке речи улазиле у народни језик, ипак сама чињеница да се нека реч јавља у старим текстовима — још не мора значити да је она постојала и у српским средњевековним народним дијалектима.

Грчки језик је у Средњем веку у културном животу Срба заузимао отприлике оно место које данас заузима француски језик, тојест то је био ондашњи језик цивилизације и културе. И као што данас има у књижевном српском језику или бар у усменом језику образованих људи обиље француских речи — потпуно туђих нашим народним говорима (упор. например *ансамбл*, *амблем*, *ајројд*, *дама*, *еквиџ*, *жабб*, *коље* < *collier*, *манџур*, *мџржа*, *милије*, < *milieu*, *пандан*, *иласираши*, *пресџ*, *шанса*, *шансона*, *шџрм* итд.), тако је исто у Средњем веку било и морало бити књишких грчких речи које никад нису ушле у лексички фонд народних

¹ Литературу в. код М. Vasmera, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandl. der Preuss. Akad., Phil.-hist. Kl. 3, затим у различитим радовима П. Скока, а у најновије време у мојем етимолошком раду Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, Зборн. радова САН XXXVI / Визант. институт књ. 2, стр. 199—237.

² о. с., I део, стр. 1—7, 10—13 и 18—39.

дијалеката; упор.; **аирь** „ваздух“ = *ἀήρ*, **арѣхистратигъ** = *ἀρχιστράτηγος*, **аромать** = *ἀρώματα* pl., **авгѣстинъ** (епитет за краљицу) = *αὐγουστῆ*, **демонъ**, **демонолитъ** = *δαίμων*, *δαίμωνολιθός*, **деспина** „госпођа“ = *δέσποινα*, **дидима** „круна“ = *διάδημα*, **дисъ** „Запад“ = *δύσις*, **доместикъ** (једна висока титула) = *δομέστικος*, **дѣка** = *δοῦκα*¹, и тако даље.

Према томе, дакле, ако желимо да уђемо у хронологију грчких речи, мораћемо тежиште ставити на речи народског карактера, мораћемо, то јест, напустити чисто филолошки метод и обратити се и лингвистичким средствима. Лингвистичка анализа је, пак, овде често немогућа, јер некада ни гласовни лик неке речи ни њено образовање итд. не одају време њеног уласка у српски језик; мада има и приличан број случајева у којима је таква анализа са већом или мањом прецизношћу — могућа. А пре но што се упустим у различите лингвистичке операције које ту хронологију треба да нам покажу, потсетићу на то да српско-грчки додир не мора почињати од првих српских писаних текстова (тј. од XII века), него захвата и ранија времена, теориски од доласка Срба на Балкан, када се зајмљење вршило усменим путем. Ја ћу, дакле, у основу ове своје студије ставити народни речнички материјал, и савремени и реконструисани стари, допуњавајући га подацима из нашег старог књижевног језика тамо где нам ови последњи могу помоћи.

Као што је познато, досад је већ са великим успехом испитана хронологија грчких елемената у једном другом балканском језику — арбанаском; Тумбово испитивање тих грчких позајмица² дало је сјајне резултате. Међутим у случају словенских језика, па дакле и српског, јављају се много веће тешкоће. Да би се извршила анализа позајмица из једног језика у неком другом, потребно је да бар један од њих — или језик-давалац или језик-прималац — касније еволуира, тако да се хронологија на основу тих разлика може лако утврдити. Данас знамо, на пример, да у арбанаским речима грчког порекла у случају дубоке старине за β стоји *b*, а у новијим епохама *v*³. Нажалост, кад су у питању грчке позајмице у српском језику (а то важи и за бугарски итд.), онда тако јасних симптома имамо много мање. Ако апстрахујемо оне малобројне грчке позајмице у српском језику које су још ако не прасловенске („*urslavisch*“) а оно бар општесловенске („*gemeinslavisch*“), и које су ушле још у античко време у словенске језике (упор. ниже, § 21), — онда нам остаје балкански

¹ Уколико не назначим друкчије, лексички материјал из старосрпског језика наводим према поменутом Фазмеровом делу (s. v. v.), а савремени материјал или са истог извора или из свога рада „Нгр. и српг. позајм.“ (s. v. v.).

² A. Thumb, *Altgriechische Elemente des Albanesischen, Indogermanische Forschungen XXVI*, 1—20.

³ Thumb, o. c., 12.

материјал, који пружа врло мало критерија за оцењивање преслојавања у балканским епохама српског језика, то јест баш у оно време кад су нам улазиле византиске и новогрчке позајмице. А ево зашто. Преживевши низ промена у старој постојбини и непомредно после покрета у нову домовину, словенски језици су затим постали дубоко конзервативни, тако да се у историско време у њима догађа врло мало гласовних и других промена. Па чак и кад таквих промена има, утицај система нам често онемогућава рад, јер руши оно што је еволуција створила. Тако, на пример, у речима *анђео* (gen. *анђела*), *ђаво* (*ђавола*) = *ἄγγελος*, *διάβολος* наместо грчкога -λ- стоји у номинативу -о; међутим иако знамо да је -л прешло у -о вероватно у XIV веку*, из тога не бисмо смели (да немамо других доказа) закључивати да су те грчке речи ушле у српски језик пре XIV века, пошто је по односу *во*—*вола* итд. и **анђел*—*анђела* могло бити измењено. И тако даље.

С друге стране стоји сам грчки језик, који је такође све важније гласовне промене које су му дале „новогрчки“ лик насупрот античкоме — преживео давно пре византиске епохе, још крајем Старог века. И промена β, δ, γ од *b, d, g* до *ǰ, đ, ğ*, и промена φ, θ, χ од *ph, th, kh* до *f, ħ, ch*, и углавном соноризација *vx, vt, vl* у *ng, nd, mb* и итацизам ($\eta > i$) и еволуција -ιος, -ιον > -ис, -и(ν) итд. — све су то процеси извршени много пре српско-грчког балканског контакта¹. Затим је у еволуцији настала извесна, да тако кажем, пауза, и она је трајала све до најновијег времена, када су у новогрчким дијалектима настале разноврсне промене, које међутим већ више нису могле захватити српске позајмице из грчког језика (или су их захватиле у незнатној мери; упор. § 20).

Па ипак у српском лексичком материјалу византиског и новогрчког порекла има и грађе која нам може пружити хронолошке податке. Само је увек потребно водити рачуна о разним путевима којима су те речи могле к нама долазити: некипут су грчке речи улазиле у стари српски књижевни језик (или у писани језик цркве из времена турске окупације), па се у књ. језику задржале до данас — дакле као књишке речи, у другим случајевима су прешле такве првобитно књишке речи у народне говоре итд.²; трећи пут је посредовао цинцарски елеменат итд. Поред тога, нарочито не треба губити из вида да је било поднављања, то јест уласка једне исте речи у више махова: некипут њен друк-

* Тај се датум добива приближно не само из примера у споменицима већ и из теорије развитка српских дијалеката.

¹ В. К. Brugmann — А. Thumb, *Griechische Grammatik*⁴ (München 1913), passim; А. Meillet, *Aperçu d'une histoire de la Langue grecque*⁴ (Paris 1935), IIIe partie, стр. 241 и даље; затим разне приручнике који третирају грчки језик византиске епохе.

² В. о томе код мене, Нгр. и сргр. поз., I део, стр. 199—202.

чији лик то и сам показује; другипут се то не може утврдити*. Зато се морамо обратити појединачним цртама, користећи понаособ све оно што нам у хронолошкој анализи може помоћи.

2. Прелазим, дакле, на лингвистичку анализу.

Разуме се да ће најстарије бити оне грчке позајмице у нашем језику (оне пребалканске одавде изузимам) за које можемо показати да су ушле у њега у време кад су још постојале неке појаве које је српски језик наследио из прасловенске епохе и за извесно време још сачувао током свог живота на Балкану.

Ту у првом реду долазе, наравно, назализација, процес т. зв. метатезе ликвида и развитак полугласника, па ћу ја са њима и почети.

Као што истиче и Фазмер, мало је примера у којима за грчку групу вокал + назални сугласник пред сугласником (ов, аџ итд.) налазимо срп. назале * **Ѡ**, * **ѡ**, гесп. њихове данашње рефлексе е, у. Али таквих примера ипак има. Сигуран пример те врсте је ст. срп. **Фрѡгъ** „Франак“, које се у споменицима јавља још од XIII века, и које се због својег -г не своди непосредно на ср. лат. *Francus*, него преко ср. гр. *Φράγκος* (тј. фонетски транскрибовано *frángos*), са исправним старосрпским * **ѡ** за туђе *an*, и затим са у за **ѡ**. Наставак овог средњевековног етника живи у данашњем топониму *Фрушка Гора*¹, за коју нас К. Жиречек обавештава да је у XII веку постала боравиште талијанских Франака после разорења Милана 1162 године². Реч је, како се види, очувана у народној употреби до данас; али упркос дубокој старини иницијално *ф-* се није развило нормално (упор. ниже, § 5), што се очигледно има објаснити очуваном књишком традицијом и утицајима из фрушкогорских манастира. Али и савремени топоним се своди на *Фруг* позајмљено из грчког, како показује придев *фрушка*; од романскога облика би се очекивало једино * *фручка*, чега уствари нема.

Још једна грчка позајмица садржи **ѡ** за -*ουμ-*, -*ουμ-*. То је савремено српско *шуйан* „бубањ“, *шуйанција* „добошар“ (у источној Србији), које се изводи од *τρυπανου*, управо од новијег *τρυπανου*. Ја сам српско *шуйан* упоредио са макед. облицима *шуйан*, *шуйан*, и извео закључак да одавде имамо нормалан гласовни развитак, уз резерву да је грчко -(*m*) *b-* замењено са -(*m*) *p-* под утицајем разних ономотопејских израза као *шуйкаши* и сл.³ Сада сматрам

* Врло је тешко, практички најчешће немогуће, утврдити случајеве где је цинцарски служио као посредник. Због тога овај принципски случај морамо, нажалост, третирати као непосредне позајмице, што ипак у културноисториском погледу није нарочито погрешно.

¹ Vasmer, *Die griech. Lehnw.*, s. v. и стр. 20.

² К. Жиречек, *Geschichte der Serben I*, 191.

³ Нгр. и сргр. поз., s. v.

да је та резерва сувишна, зато што и у старословенским (дакле старомакедонским) текстовима налазимо облик **ТЖПАНЪ**¹, са правилним **Ж** за *срп.* Штавише, у старословенском налазимо и пример **КЖПОНА** за *ср. гр. χαρπάνα* (од. ром.)², где такође за *ср. грч. -μλ-* стоји * *-mp-*, а не *-mb-*. Ово нам показује да је *-μλ-* у то време кад су те позајмице ушле у јужнословенске језике — ако не још гласило заиста *-mp-*, а оно бар на словенско уво остављало акустички утисак *-mp-* или *-mbp-* или сл. Према томе, дакле, савремено *срп. Шуџан*, макед. *Шоџан*, *Шаџан* претставља врло стару византиску позајмицу развијену сасвим правилно по гласовним законима. Што се тиче ст. *срп.* облика **ТѢМПАЊЪ**, **ТИМПАЊЪ**, **ТҀМПАЊЪ**, они претстављају враћање на грчке облике и, разуме се, књишког су карактера, па нису могли спречити онај нормални развитак у народном језику.

Мање су сигурни примери са *срп. * ђ* за грчку групу *вок. + назал. сугл.* На првом месту, сонатни *n, m* уопште у позајмицама играју врло сложену улогу³; а, осим тога, ни примери који нам стоје на расположењу нису етимолошки беспрекорни. Један такав пример би био можда ст. *срп.* облик **ЦЕГАРЬ** „обућар“ (XIII в.), који се изводи од *ср. грч. τσαγγάρις, τζαγγάρις*. Сумњу у нормалан развитак групе *ав > * ђ* побуђује чињеница да налазимо, опет у XIII веку, и касније, и облик **ЦАЊГАРЬ** (упор. § 4), а такође и то што за *ав* иначе не стоји **ђ**, него **ж**, тамо где су прилике поуздане (упор. напред *Φράγκος > * Фржгь*).

Други такав пример би могао бити и ст. *срп.* облик **СЕПТЕВРЬ** и **СЕКТЕВРЬ** за *σεπτέμβριος*, и друга имена месеци која садрже *-br-*⁴. Али је у оваквим случајевима *-μ-*, поред тога што је могло испасти на исти начин као и *-ν-* у **ЦЕГАРЬ**, могло бити елиминисано и наслањањем по народној етимологији на *октџобар*, где *-м-* није изворно; а да је таквог мешања са *октџобар* заиста било и иначе, показује горе наведена варијанта **СЕКТЕВРЬ** својим *-к-*.

Иначе налазимо чак и у доста старим позајмицама очувану групу *вок. + назал. сугл.*: *џнџео* = *ἄγγελος*, *кџндџр* = *κροντήρι* итд., а то уопште важи и за старосрпски материјал: **АГГЕЉЪ** (код св. Саве), **ТРИАНДАФИЉЪ** = *τριαντάφυλλον* (XIV—XV), и тако даље. То није

¹ Фасмеръ, Греко-славянские этюды II. Извѣст. Отдѣл. рус. яз. и слов. Имп. акад. наукъ XII/2, стр. 203.

² *ibid.*

³ Упор. М. Будимира у његовом реферату на Лингв. конгресу у Фиренци, рад ми је, нажалост, остао неприступачан. — Уосталом, ст. *срп. Костадинъ* *Констандинъ* (XIV в.) = *Κωνσταντῖνος* и сл. (Фазмер, *Die griech. Lehnw.*, 29—30).

⁴ Упор. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, 20.

никакво чудо, јер се ово последње налази увелико већ и у старословенским текстовима. У старословенском налазимо, што је разумљиво, више примера за **Ж** него у старосрпском: упор., осим **ТЖПАНЖ** и **КЖПОНА**, још: **ДРЖГАРЬ** = *δρουγγάρις*, **ПОЛЖГА** = *παλάγχα*, **СВЖГАРЬ** = *σφουγγάριον* и др., али већ и: **КАМЖБАНА** = **КЖПОНА**, **ЛАМЖБАДА**, **СФЖУНЖГАТО** итд.¹

Као што се из овога види, мали је број грчких позајмица које су ушле у старосрпски језик у доба док је у њему још постојала словенска назализација (или је бар мали број очуван); али их ипак има неколико; примери **Фрџгъ** и савр. *Шуџан* су потпуно сигурни. Ако, пак, узмемо да су назвали ***Ж**, ***Λ** већ замењени са **Ѣ**, **ѣ** у најстаријем српском споменику Мирослављевом јеванђељу (XII век)², онда примере **Фрџгъ** итд. морамо пласирати у прошлост прилично дубљу од XII века и писаних споменика³.

3. Прелазим сада на јужнословенску метатезу ликвида. То је компликован процес, и он се вршио у етапама. У време доласка Јужних Словена на Балкан он још није био завршен. То показује и старословенски језик, где поред група **РА**, **ЛА** итд. за ***ar**, ***al** итд. (**ВРАНА**, **ЗЛАТО**; **ВРѢГЪ**, **МЛѢКО** итд.) налазимо још и очувано старије стање: **ЗОЛѢТА**, **АЛѢКАТИ** || **ЛАКАТИ**, **АЛ'ДИИ** || **ЛАДИИ** и сл.⁴; а то се може пратити и у словенским позајмицама у грчком⁵ и арбанаском језику (али о томе другом приликом). Исто то важи и за наш језик: тако ром. позајмице са оваквом гласовном групом бивају данас у њему замењене са **ра^x**: уп. *Arbe* > *Раб* итд. Зато је разумљиво да „метатезу ликвида“ треба очекивати и у раним византиским позајмицама у српском језику. И стварно то и налазимо у малом броју случајева.

У старосрпском имамо добро потврђен облик **мраморь** (код Теодосија, Данила и др.), одакле данашње *мрѣмѣр* и *брѣмѣр*, које се може извести од ср. (н.) грч. *μαρμαρον* без посредства лат. *marmor*, такође узјамљеног од грчког⁶.

¹ Фазмер, Гр.-сл. II, 203.

² Ст. М. Куљбакин, Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу, пос. изд. СКА LH (1925), стр. 22—23 и 97.

³ Као што је познато, постојање назалних вокала добро је документовано за све ј. слов. језике из првог времена њиховог балканског живота. Упор. наше *Нерѣшва* од ром. *Narenta* итд.; затим за Словене у Грчкој в. Weigand, *Balkan-Archiv* IV, 1—45 и Фазмер, *Die Slaven in Griechenland, Abhandl. der Preuss. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. Nr. 12* (Берлин 1941), стр. 272—275; за Словене у Румунији в. код мене у *Јужносл. фил.* XVIII, 328—333 (и наведеноу лит.); за Словене у Мађарској упор. О. Aszóth, *Јагићев зборн.*, 235 и д.

⁴ Куљбакин, *Старословенска граматика* (1930), 44—45.

⁵ Материјал в. код Vasmera, *Die Slaven in Griechenland*, стр. 287—290 (нарочито 289).

⁶ Упор. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, s. v.

Исто тако се и од ср. грч. *μάρτι(σ)ς* (упор. н. грч. *μάρτης*) јавило ст. срп. **мрашъ* „март месец“. Истина, у ст. срп. текстовима немамо за то потврде, него налазимо само књишке (или позније) облике без метатезе: *мартин*, ген. *марта*; а од овог последњег типа је и савремено (код Вука и др.) *мáртш*. Али се облик **мрашъ* да реконструисати према придеву *мрашѣњи* (тј. **mort-in-jъ*) очуваном у нашим говорима (у истом значењу „мартовски“). У ист. Србији (у једној сватовској песми из Књажевца) налазимо тај придев:

Девóјко, штó си се очмáла;
 Кáмо ти *мрашѣње* нóчи;
 Кáмо ти петрóве жéг'е;
 Штó ни си радéла?¹

— — — — —

Географија иде у прилог овом тумачењу — из грчког; гласовни разлози, уосталом, искључују могућност свођења на лат. *martius*, које је у Приморју, уосталом, дало само *мáрач*, *мáрац* (упор. тал. *marzo*)².

У сваком случају, примери *мраморъ* = *мрамор* и адј. *мрашѣњи* (= *μαρμ-*, *μарт-*) јасно упућују на епоху када је још постојала група **ар^в* или сл. за позније *ра*, дакле на време знатно раније од првих наших писаних текстова (пре XII в.).

Иначе у ст. срп. споменицима по правилу налазимо *ар(ъ)* за позније узајмљено грчко *ар*, *ор* итд. + сугл.: *аръхидиѣакъ* = *ἀρχιδιάχος* итд., где *ъ* означава само графију, а никако старо, ранобалканско стање⁴, што излази из чињенице да се врло често пише и *ар*, *ор* итд. без *ъ*: *архимандритъ* (поред *аръхи-*), *скорѣи* = *σχορπίος* итд. Уосталом и данас налазимо: *кашарка* од *κατάρτι(σν)*, *арийсаи* „отерати“, од *ἀρηϊσι(ς)* итд., дакле са *ар* = *ар* итд.

Као и у случају назала, тако и овде можемо утврдити да има примера који упућују на време пре почетака српске средње-

¹ Песму је забележио А. Белић (СДЗб. I, 658). — У књижевном језику би гласило: „Девојко, што си се успавала? Где су ти [прошле] мартовске ноћи, / Где су ти [прошле] петровске [јулске] жеге? Шта си нам [за све то време] радила?...“ — Како се види, јулским врућинама се контрапонирају зимске хладноће; а из метричких разлога су можда *јануар* и *фебруар* уступили место *маршу*.

² Упор. W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymol. Wörterbuch*², s. v. *martius*; M. G. Bartoli, *Das Dalmatische II*, 253 и 295; В. Томановић, *Јужносл. фил.* XIV, 114; Б. Милетић, *Срп. дијал. зб.* IX, 369.

³ В. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, s. v.

⁴ Упор. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, 20—21 и *Zeitschr. f. slav. Phil.* I, 156 и д.

вековне књижевности и формирања феудалних држава; али, као и тамо, тих примера је врло мало; сви остали случајеви су познији од њих.

4. Приближна старина се има очекивати и за случајеве у којима бисмо могли констатовати срп. *ь* (од *ь*, *ѣ*) за грчко *ι* (од *ι*, *η*, *οι*, *ει*, *υ*) или *й*, *и* (од *υ*, *οι*). Прилике су међутим врло компликоване.

На првом се месту мора констатовати да се за грчко *ι* (тј. *ι*) и у српском и у старословенском језику обично налази само **и**. Упор. срп. *аризујем* = **харизати** (*χαρίζω*), *аспида* = **аспида** (*ἀσπίδα*), *дѣнар* = **динарь** (*δηνάριον*) итд.; ст. сл. тако исто¹. Такође и **оу**, **ѣ** за грчко *ου*: *васуљ* = **фасѣљь** (*φασούλι(ον)*), *кѣисура* = **кѣисѣра** (*κλεισοῦρα*), *мустѣћ* = **пл. мѣстакѣ** (*μουστάκι*), *кѣйур* = **кѣйѣриѣ** (*κηπουρία*), а тако и у ст. сл.²

Па ипак, има и случајева где за грчко *ι* (*υ*) стоји ст. срп. **ѣ** (> **а**, савр. срп. **а**). Ја ћу их овде продискутовати сваки понаособ, јер је то за моју сврху неопходно.

Најсигурнији, и то са два јера у исти мах, пример јесте по мојем мишљењу савремено *шѣмјан*, *шѣмљан*, *шѣмъан* = ср. грч. *θυμίαια*. У старосрпском језику имамо **тѣмиѣнѣ**; **тѣмиѣнѣ**, **тѣмиѣнѣ**. Са српског гледишта је ирелевантно да ли је грчко *υ* у *θυμίαια* имало изговор *й*, *и*, које је прво дало **ѣ*, па касније *ѣ*, или је већ гласило *и*, па то *и* прешло у *ѣ*. Главни је да је ст. срп. полугласник дошао да замени средњегрчки високи вокал (било *и* или *и*, *й*). Истина, има етимолога који полугласник објашњавају контаминацијом грчке речи са индигеним придевом *шѣман* (= прасл. *тътъль*); али то, прво, мени због значења не изгледа вероватно, а осим тога је и непотребно. Јер и у старословенском језику се налази такође **тѣмиѣнѣ**, са **тѣ**-, а поред тога има и староруско **тѣмъѣнѣ**, које Фазмер с правом узима као првобитни облик³. Од грчкога *θυμίαια* морало се заиста добити слов. **тѣмѣѣѣѣѣ* > **тѣмѣѣѣѣѣ*, па даље дисимилацијом **тѣмѣѣѣѣѣ*. Мушки род *тѣмѣѣѣѣѣ* је затим добивен или наслањањем на корадикалну домаћу реч *дѣтъ* (**дѣмѣ**) или можда *ѣдѣѣ*, или је још у грчком могуће претпоставити и једно **θυμίαιου* п., како узима Фазмер⁴. Како сведочи руски пример **тѣмѣѣнѣ**, стварно су документована оба полугласника, тојест један за *υ* (овде > *и*), а други за *ι*. Овај други је, разуме се, у старосрпском језику испао пре првих писаних

¹ В. Фазмера, Гр.-слав. II, с. II.

² *ibid.*

³ Греко-сл. II, с. v.

⁴ I. с.

текстова, тако да се акценат пренео на следећи слог (тј. *ѣтѣјан(ѣ)* > *ѣтѣјаль*; упор. *ѣмјан* од *ѣамјан*). Затим је дошло до вокализације првога јера, пошто је било у тзв. јаком положају. Уосталом, правилну вокализацију имамо и у савр. макед. *ѣемјан*¹ = ст. сл. **ѣемитанъ** (са књишким ѣ-), док је према ст. сл. групи *-ij-* (за *-ѣj-*) — данас и у македонском, као и у српском, остало само *-j-*. Што се тиче Вукове варијанте *ѣмјан*, она је, наравно, преузета из грчког или преправљена према грчкоме супстрату позније, свакако још у Средњем веку, како показује идентично ст. срп. **ѣмитанъ** (код Доментијана), **ѣмитамъ**, **ѣмитанъ**, са чиме уп и савр. макед. *ѣимен*².

Ово је, дакле, пример где у грчкој речи имамо развијене полугласнике у оба положаја: у јаком (*ѣ > а*) и у слабом (*ѣ* испада).

Леп пример са срп. *ѣ (> а)* за грчко : имали бисмо у срп. *ѣѣар* „бибер“, у ист. Србији *ѣѣѣр*, *ѣѣар*³, затим *ѣѣѣрика*, косов *ѣѣѣрика*⁴, ист. срб. *ѣѣѣрика*⁵, ако се сме сводити непосредно на грч. *ѣѣѣри* (ст. грч. *ѣѣѣри*). Што се тиче полугласничког порекла српскога *а* (одакле у ист. Србији секундарно *о* услед лабијализације), он нам је посведочен црногорским *ѣѣѣр*⁶. Међутим није искључено ни посредство латинскога *ѣѣѣр*, које је такође евентуално могло дати исти српски тип⁷. У сваком случају, врло је могуће, и чак вероватније, да је у Србији дакле на истоку наше језичке територије, реч узајмљена и непосредно од Византинаца, и то, као што се види, веома давно. Гласовни разлози се ни у ком случају не противе тумачењу непосредно од *ѣѣѣри*; *ѣр* је и иначе у грчким позајмицама давало срп. *ѣр (> ар)*, за шта упор. у овом §, ниже. Нарочито је важно да *ѣѣар* значи културну биљку, као и *ѣамјан*, и као још неке друге грчке позајмице које иду у стари слој (упор. ниже, § 7). А познато нам је од Тумба да су и Арбанаси баш у најстаријем слоју грчких позајмица још у античко време) примили велики број назива културних биљака⁸, што је у вези са ширењем нарочито префињеније медитеранске кухиње међу ондашње балканске „варваре“. Кад је то тако, онда је и *ѣѣар* зацело дошао ако не једино из средњегрчког језика, а оно свакако и из њега, приближно истовремено кад и из романског. Иначе се већ у ст. срп. налази и потпуно разумљив рецентнији облик *ѣѣѣрѣ* (XIV, XV в.), од којег имамо и савремено ист.

¹ А. Таховски, Грчки зборови во македонскиот народен говор (Скопље 1951), с. в. тимен.

² Таховски, I. с.

³ Белић, СДЗБ. I, 79, 82.

⁴ Гл. Елезовић, Речн. кос.-мет. дијал. II, 107

⁵ Белић, СДЗБ. I, 82

⁶ Б. Милетић, СДЗБ. IX, 228, 265, 266.

⁷ Фазмер, Die griech. Lehnw., s. v. *ѣѣѣрѣ*.

⁸ Тумб, IF XXVI, 19.

срб. *пѣѣр* (Тимок), исто онако као што имамо напореда *шамјан* и *шѣмјан*. Зајмљење ове речи вршило се такође у више махова¹. Облик *пѣѣр* је контаминација старијег и млађег облика.

Исти је случај и са народским облицима *Дмѣшар*, *Гмѣшор*, *Мѣшар* од *Δημήτριος*, где је *η* под акцентом дало **и**, а неакцентовано **ѣ*. Упор. ст. сл. *Дѣмитроѡ* из истог извора, за које А. Вајан нарочито истиче ту двоструку замену².

Исти такав случај бисмо имали и у ст. срп. *снаксарѣ* „врста зборника светацких житија“ = *συναξίρι(σ)ν*; облик са **сн-** (напореда са **син-**) јавља се у много примера у Хиландарском и Студеничком типичу, дакле рано. Међутим Фазмер наслућује овде могућност неке аналогije или још пре секундарне редукције³; а осим тога је ово чисто црквени термин, непознат народном језику. Зато пример није нарочито поуздан; али ипак истичем да је чест, и то у XII—XIII веку, дакле у време првих споменика.

Скок би хтео и дубровачки назив рибе *ѣдланда* = *παλαμίδα* извести непосредно из грчког језика⁴. Теориски је то могуће, таквих непосредних позајмица у нашем Приморју има (упор. ниже, § 18). Али их има, прво, мало; а, друго, ако се *ѣдланда* не може сводити на тал. *palamida* (јер ово даје само *паламида*), гласовно би могуће било изводити *ѣоланда* и стародаматским посредством. Зато овај пример за грч. *υ* > **ѣ* не значи много.

Као што видимо, и овде, исто као и у случају назализације и метатезе ликвида (упор. напред, §§ 2, 3), имамо случајева где смо добили српски полугласник (*ѣ*) од грчког *i* (евентуално и *й*, *и*). Али је и овде број примера мален. У сваком случају, речи са *i* > *ѣ* показују врло дубоку старину, јер иначе и у старосрпском и у старословенском језику грчко *i* остаје по правилу као **и**.⁵

У старосрпском језику поред овога налазимо и нешто друго: полугласник **ѣ** на месту других грчких вокала — онда кад су ти вокали у суседству сонанта: *ἱερσμβναχος* > *ѣрѣмонахѣ*, *νομοκαχου* > *нѣмоканѣ* и сл.⁶ Овако добивен нови полугласник био је по својој гласовној вредности једнак са старим *ѣ*, јер се заменио

¹ Вршило се и у новије доба. Тако се у Црној Гори налази и облик *пѣѣр* добивен посредством млетачког *pèvere* (Милетић, I. с.) и књ. срп. *бѣбер*, добивено преко турског *biber*, *büber* (Фазмер, о. с., 11); затим су грађени компромисни облици као *пѣѣвер* (Милетић) итд.

² A. Vaillant, *Vieux bulgare et roman de Bulgarie* (Bulletin linguistique XIV, București 1946, стр. пос. от. 13—14).

³ Die griech. Lehnw., 19—20.

⁴ Наша поморска и гѣбарска терминологија (Сплит 1933), 11.

⁵ Напротив је у словенском материјалу новогрчкога језика (примљеном од Македонаца) сасвим обична појава да *ѣ* прелази у *ѣ* (и *ѣ* у *ѣ*) — дакле је тај контакт, наравно, старији (уп. Фазмера, *Die Slaven in Griechenland*, стр. 278—282).

⁶ Фазмер, *Die Griech. Lehnw.*, 18—19.

касније, као и онај, са *a*. Упор. у XIV в. од ἡγοόμενος ст. срп. **ИГЪМЪНЬ** (пуно примера), што није пука графија, јер и данас налазимо *игуман*, *јѣгуман* (поред **ИГЪМЪНЬ** > *игумен*), *игуманија* (поред *игуменија*, ст. срп. **ИГЪМЪНИЈА**). Исти је случај и са српским *калуђар* (поред *калуђер*) од *καλόγερος*, где нам се *-ар* од **-АРЪ** потврђује старохрватским *koludar*, *kaludrica*. У овом последњем случају на старину указује и чињеница да је овај грчки црквени термин био у употреби и код наших католика, да је, дакле, ушао у наш језик у дубокој прошлости (уп. § 18), у време византиских мисија по Приморју и хрватским земљама, пре него што је, бар у значењу калуђерице, тамо завладао романски термин *дѹвна* (= *domina*).

Сличан је случај очигледно и са савременим поморским термином *сѹдро*, који се изводи од ср. грч. *σίδηρο(ν)* (< *σίδηρος*) „гвожђе“, рл. *σίδηρα* „ланац“ (упор. и н. грч. *σίδηρα*)¹. У романским језицима термин није потврђен, тако да он претставља један од ретких поморских термина који су нам дошли непосредно од Византинаца док су још њихови поморци пловили Јадраном; да је позајмица новија, из Новог века, то искључује и чињеница што Србима у ужем смислу и Македонцима — није позната². Новостворени полугласник **ѵ* (**сидѹро*) био је овде у т. зв. слабом положају, те није прешао у *a* него је испао, што нимало не смета овој комбинацији.

Исто имамо и у *косиѹар* (ген. *-ѹра*), које се јавља напореда са *кѹсиѹер*, од *κασίτερος*. И *косиѹар* (< *κωσιѹѹрь*) садржи овакво **ѵ* за грч. *ε*; наслањања на раширени суфикс *-ѹр* (ген. *-ѹра*) овде није било, тако да нам је срећном и овај пример сачуван. О томе да је у наш језик ушао давно, сведочи, уосталом, и наше *ко-* за грчко *κα-* (в. § 6).

Тај наставак *-ар* (< *-ѹрь*) налазимо, напоследку, и у *ѹѹар*, уколико се стварно изводи непосредно од *πιπέρι*; а ја мислим да се изводи (упор. напред у овом истом одељку).

За све ове примере који показују *ѵ* у грчким позајмицама можемо рећи да претстављају случајеве велике старине.

Нарочито су стари примери *ѹѹмјан* = **ТЪМЪНЪНЬ** и *ѹѹар*, а можда и *снаксарѹ*, ако се сме гласовно нормално сводити на *συναξάρι(ον)*. Они потичу из оног времена кад у старосрпском језику још није било високих кратких вокала *и*, *ѹ* (*ї*, *ѹ*), што је, како знамо, прасловенско наслеђе. Можемо их, дакле, ставити теориски у време између досељења и отприлике XI века.

¹ Упор. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, 18—19.

² Само у јужномакедонским говорима налазимо данас сасвим рецентно *шидеро п.*; али оно није ни у каквој вези с поморском терминологијом, већ значи само „гвожђе, пегла“ (Таховски, *Грч. зб. во мак. н. г.*, s. v.).

Млађи могу бити неки од примера где се јавља секундарно *ь* за грчке средње вокале. То видимо из примера *сидро* < **сидьро*, *игуман* < *игѣмьнь*, *калуђар* < **калуђьрь*, *косишар* < **косишьрь*, где у истим речима већ налазимо *и* и *у* (тј. *i*, *u*) — које није више прелазило у *ь* (*ъ*). Али иако су несумњиво млађи од оних првих, ипак падају неоспорно у Средњи век, и то у прву половину историске епохе (тј. негде у средину између XII века и турске окупације), због тога што се у првим нашим споменицима полу-гласник *▲* још чувао без замене¹, а тек се отприлике у XIII веку почео замењивати са *a*, *e* (тј. *e^a*)² (сем оних дијалеката који га и данас чувају, наравно).

Пре него што закључим овај одељак, морам истаћи да у ову последњу групу не долазе примери као *шрѣеза* за *τραπέζα* (*τραπέζα*), тојест они где се редукцијом вокала примљеног из грчког — добило вокално *р* (упор. и *црга* < *τέρρα*, *ѡрѣија* < *προμία*(*v*) итд.). Ови примери могу бити и сасвим нови, како показује *црга*, које је дошло грчким посредством из турског језика. Само тамо где је *р* (*n*, *m*) сугласничког карактера — може се говорити о средњевековном процесу, јер је само тамо могло доћи до развитка стварног (и писмено документованог) полу-гласника.

5. Прелазим сада даље.

Знатну старину, без икакве сумње Средњи век, показују оне грчке речи у српском језику у којима за *ф* стоји *ѡ*, а не *в* (уколико су књишке, онда може бити и графички сачувано *ф*). Како се види у примерима које наводи Фазмер³ у старосрпским текстовима за грчко *ф* стоји или књишко *ѡ* или народско *п*, али никада (сем једног отступања, упор. ниже) — *в*. Упореди: *штипань* = *Στέφανος*; *пелонь* (поред *ѡелонь*) = *φαίλον(ον)*, *φαινόλης*, *перварь*, *пръварь* (поред *ѡѡвр-*) = *φεβρουάρι(ο)ς*, *пиниць* (поред *ѡиниць*) = *φοίνιξ*, *Ейраш* = *Εὐφράτης*, *пильсопъ* (поред *ѡилосоѡъ*), *трапъ* „гроб“ = *τάφος*, *панось* (поред *ѡань*, *ѡанось*), = *φανός*, *дапиновъ* (XIV в.) адј. (поред *даѡиновъ* од *даѡна*) = *δάφνη*, *Триѡун* (XIII в.) = *Τρύφων*⁴; на такву старину, према томе, упућују и савремени облици *Пѡлий*, у Лици (поред рецентнијега *Вѡлий* и књишкога *Фѡлий*) = *Φίλιππος*, *Сѡјѡѡн* (у нар. песмама, као име владара: *Шѡѡн*), *Триѡун* (напр. данас у Котору)*, католичко *Јѡсий* = *Ἰωσήφ* (*Josef*

¹ В. Кулбакина, Палеогр. и јез. испит. о Миросл. јев., 101–102.

² Примере в. у књизи Љ. Стојановића, Старе српске повеље и писма (Београд 1929), passim.

³ Die griech. Lehnw., 26.

⁴ Тако и у Мир. јеванђ., в. Кулбакина, стр. 103.

* По мојем сазнању.

итд., са -e-, дошло је са запада), *наџора* (код Вука) = ἀναφορά (ст. срп. само књишки **анафора**), *пџнос*, у Хрватској (на старину упућује и географија; уп. § 18) = φανός, *шрџи* = τράφος, *пџсџљ* (ст. срп. само **џасџљ**) = φασούλι(ον), а можда и косовско *цџпаш* „црћи“, од ψοφῶ¹; само је ово последње експресивна реч, која је могла изменити *џ* (или **в*) < φ наслањањем на *крџпаш* „id.“ = *сгерге*, тако да није сигурна у овим операцијама². Како смо већ видели, књишким се утицајем очувало *џ*- и у несумњиво врло старој позајмици *Фруг*- „Франак“ (упор. напред, § 2); да је развитак текао нормално, очекивали бисмо обавезно *п*- за *џ*-.

Нема потребе нарочито наглашавати старину замене туђега *f* словенским *p*: то је и старословенска појава³ и иначе својствена старијим слојевима свих словенских језика⁴.

Једино отступање у старом српском језику претстављала би замена *џ* са *к* у групи *џф* > *ск* (никад *сп*!): **свиџмџњ**, **свиџмџњ** (XIV в.) = (E)σφιγμένους; али и старословенски језик, који иначе никако не зна за *џ* > *к* (сем једног јединог примера)⁵, има за групу *џф* редовно *ск* (наравно, поред *сџ*): **власкџмиџк**, **власкџмиџкџти** = βλασφημία, **свџгарџ** = σφουγγάρι(ον)⁶. То има свог разлога; али то нема за ову моју сврху даљег значаја, тако да не мислим овде улазити у анализу те појаве. Главни је да у старосрпском језику иначе по правилу стоји *п* за *џ*.

Промена *џ* > *п* значи, дакле, дубоку старину; али, како се види, не онолико дубоку колико појава **џ**; **џ**, **џ** и **џа** (за *џр*). Према томе, иако су и примери са *џ* > *п* могли настати у врло дубокој прошлости, знатно пре првих српских писаних текстова, — ипак нам они не могу гарантовати онако далеку прошлост као раније поменуте појаве, јер је процес у овом случају трајао и у прво историско време (са српског гледишта), кроз целу старосрпску књижевност. За понеки од примера можемо и поуздано рећи да, иако пада у Средњи век, ипак није много старији од писаних споменика: тако **пџварџ** „фебруар“ због групе *-џр-* (а не **-џк-*), *Триџун* због очуваног *-џн* (тј. без преласка у **-џ*), **пинџкџ** због **п** = *т* и сл., иако је овде могло бити и реакције, преправљања, под утицајем грчких правописних образаца и нашег система.

¹ В. код мене, Нгр. и срп. поз., s. v.

² Приморско *сџпал*, *сџпал* (име рибе) очигледно, већ и због иницијалног *с* (! *с*-), о чему упор. § 11. не изводи се непосредно од *κεφαλος*, него преко лат. *cephalus*, resp. тал. *cefalo* (упор. литературу о овој речи код Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v.).

³ В. Фазмер, Гр.-слав. II, 204—205, A. Vaillant, Manuel du Vieux Slave, 75.

⁴ A. Frinta, Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky „v“ ve slovanštině..., Rozpravy Čes. Akad., Tř. III, Číslo 42, passim.

⁵ A. Vaillant, Grammaire comparée des Langues slaves I (Paris—Lyon 1950), 27.

⁶ Куљбакин, Ст. сл. грам., 67; Vaillant, Man. du V. sl. 75; Фазмер, Гр.-сл II, 203.

Зато у низу примера имамо за α српско *o*. О замени туђера *a* словенским *o* уопште је доста писано; али је остало још да се одреде услови под којима се та промена вршила. М. Џ. Бартоли, на пример, у своме класичном раду о томе и сличним питањима¹ долази до закључка да је слов. *o* постало од „ариско-европског“ *ǃ* и *ǃ* и од ненаглашеног романског, грчког и германског *ǃ*². Што се тиче српског *o* (*ǃ*) за грчко α , и Фазмер овако вели: „Das griech. α wird in den meisten Entlehnungen durch skr. *a* wiedergegeben. Nur in einer kleinen Anzahl von Fällen findet sich dafür skr. *o*“, па затим додаје: „Anscheinend handelt es sich dabei um ältere Entlehnungen, in denen ursprünglich unbetontes* griech. α durch skr. *o* wiedergegeben wurde, weil seine kurze Aussprache es von dem früher langen skr. *a* unterschied“³. Међутим он допушта и промену наглашенога α у срп. *o*⁴, а то заиста и налазимо у једној старој позајмици: ст. срп. **стoвнa** (XVI в.), данашње *стoвнa*, *стoвнa* од *стoвнa*, где акценат на првом слогу не долази у сумњу. Ја више примера нисам могао наћи; али их је у старословенском језику било: **дрoкъ** < *δράκος*, **плoкa** < *πλάκα* итд.⁵. То није чудо, јер се може утврдити да је баш у доба почетка првих словенских писаних споменика процес прелаза *ǃ* у *ǃ* био у дејству, и то без обзира на место акцената⁶. Зато смо у пребалканској епоси могли добити општеслов. *кoтoгa* (> срп. *кoмoрa*) од превизант. *καμάρα*⁷.

Иначе се може рећи да, осим у овом примеру, за балканску епоху српског језика важи правило да се промена α > *o* врши заиста само изван акцената, и то у једном одређеном броју случајева. Бар у савременом српском народном језику налазимо ове примере за то: *Јерoсим* = *Γεράσιμος*, *кoмилoвкa*, у Босни (први пример у XVIII в.) = *καμηλαβιον*, *кoвaд* у XV в. (поред *кaвaд*) „врста одела“ = *καβάδης* итд., *кoсишeр*, *кoсишaр* = *κασίτερος*, *кoшoбaнишe* се „бити уображен“ (од ст. срп. **кoтoпaнъ**): *καταπάνος*, ист. срб. *мaнoшeр* = ср. грч. *μαναστήρι(ον)*, н. грч. *μαναστήρι*. (Вуков облик *мднaшeр* може бити од књишког *μoνaστήριoν*), *пeкaрскa дaскa* = *πυκχωτή*, *пaрaшeс*, кoсoв. *пaрaшeс* = ср. грч. *παράστασι(ς)*, можда и *кoмaрдa* (од XIV в.) у Дубр. „рибарскa тeзгa, рaдњa“ ако се изводи од ср. грч. *καμάρα* „врста шатора“,

¹ M. G. Bartoli, *Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche*, Јагићев Зборник, 30—60.

² о. с., 56.

* Истичем ја.

³ Die griech. Lehnw., 18.

⁴ о. с., 3.

⁵ Фазмер, Гр.-слав. II, 202.

⁶ Упор. Кречмера, I. с.

⁷ В. Фазмера, Die griech. Lehnw., s. v.

и *пѡлѡнда* (риба) у Дубровнику и Боци, ако је непосредно узајмљено од ср. грч. (н. грч.) *παλαρὺδα* (-*ιδα*); међутим *пѡпѡдија*, косов. *пѡпѡдѡја* ≠ н. грч. *παπαδιά* (упор. ст. срп. **ПОПАДИНА**) могло је добити о м. првога а наслањањем на старије *пѡп*, које није грчка позајмица¹. Упор. и ст. срп. **ГОЛИНА** = *γαλέα*, **МОИСТРО** = *μαγίστρος*, **ПЛАТОН** = *πλάτωνος* итд.

Несумњиво је пример *сѡдмна* врло стар, због промене акцен-тованог а у о. Могуће је да спада у оне најстарије и доста ретке слојеве из времена првих додира Срба са Грцима. У сваком случају, ушао је у српски језик сигурно пре првих писаних споменика, дакле знатно пре XII века, то јест у оно доба кад су у старословенски језик улазиле ране византиске позајмице или, другим речима, убрзо после досељења Јужних Словена на Балкан. Чињеница да -*α*- није дало -*ж*- у овоме примеру иако је стар — објашњава се лако тиме што иза *μ* следује опет назални сонант: *ν > н*. Ја сматрам да је ово исти случај као у старинским облицима дат. пл. типа **ДѢВРОВ[ъ]ЧАМ[ъ]** (< **-απτῶ*), где је група *нм* спречила назализацију. Старина ове позајмице излази, поред тога, и отуд што је она уопште јако раширена у свим балканским језицима².

Знатне су старине и оне позајмице са *α > о* ван акцента; процес промене је очигледно ван акцента трајао дуже, можда до у историско време (тј. XII век и даље); али није испунио цео Средњи век, а до Новог века никако није допро. То, уосталом, излази и отуд што већ и у старословенском језику имамо пуно примера и за неакцентовано *α* од грч. *α*, а да о акцентованоме и не говоримо³. Не може бити сумње у то да међу тим многобројним примерима има и правих народских облика. То значи да примери са *α > о* ван акцента такође означавају прилично дубоку старину, иако не онолику као што је случај са *сѡдмна* = *στάρνα*.

Иначе — чим је напустио процес *α > ο* под акцентом, наш језик је још у Средњем веку, зацело још пре првих писаних споменика, почео замењивати *α* са *α* (док је неакцентовано *α* још давало за извештан период *ο*): упор. ст. срп. **ТЪМНАН**, **ТМНАН** = *θυρίαια*, **ТЪМПАН**, **ТМПАН**, **Т҃МПАН** = *τόμπανον*, **ДАФНА**, **ДАФИНОВ**, **ДАПИНОВ** = *δάφνη*, **ТРАП** (XIV в.) = *τράφος*, ***СИСАМ** (**СИСАМОВО МАСЛО**; XIV—XV), **ВАПСАТИ** (са дериватима) = *βάπτω* итд., **ДИВАОЛЬ**, **ЛИВАДА** = *λιβάδι* (-*α*), **МАГИЕР** = *μάγερος*, **ПЛАКА** = *πλάκα* итд., а о савременом српском језику и да не говоримо: **ШАМЈАН** (од *шамјѡч*) = *θυρίαια*, **ШРАЈ** = *τράφος*, **ЋАВЉ**, **ВЃИЧЕМ** = *βάπτω*; **АРО** = *вос. χάρο*, **ДИСЃИ** = *δισάκι*, **МЃЉЕ** = *μαλλιά* пл. *месал* = *μεσάλι*, **ЃРАС** = *πράσον*, **ШЃГАЊ** (од *шѡгѡњ*) = *τηγάκι(ον)*, итд., итд. Не треба, ипак, губити

¹ Упор. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, s. v. *ποπαδια*.

² В. код мене, Нгр. и српг. поз., s. v. *стомна*.

³ В. код Фазмера, Гр.-слав. II, s. 4- у глосару и *passim*.

из вида да је понегде књишки утицај, враћање на обрасце из грчких текстова, могао вратити а м. *o; али се то никако не може узети за цело мноштво ових примера. Према томе, дакле, многи од њих већ иду у познији Средњи век, то јест вероватно у време почетка књижевног језика и феудалних српских држава.

Најзад, има још и у Средњем веку и примера са **а** за неакцентовано **α**: ***пасѡљь** (упор. **φασѡљь**); пример није потврђен у ст. срп. текстовима, али нам је обезбеђен савременим **п̄асуљь** < **п̄асуљь** = **φασούλι(ον)**, где **п̄**- за **φ**- указује на Средњи век (упор. напред, § 5); **панось** (**φанось**) = **φανός**; **канѡдило** (много примера) = **κανδήλα** итд. А поготову имамо **α = а** у рецентнијим позајмицама; ја нећу новодити све примере који се могу констатовати, већ само неколико њих из савременог језика ради илустрације: **ангарија** = **ἀγγαρεία**, **васуљь** = **φασούλι**, **залисим** „пропаднем итд.“ = **ζαλιζω**, **кѡкало** = **κίκαλον**, **мајѡшор** (упор. ст. срп. **маисторь**, поред **монисторь**) = н. грч. **μαϊστορας**, **паламида** „нека трава“ = **παλαμίδι**, **парасина** „запуштен виноград“ = аог. **παρείασα** (**παρεῖαιω**), **п̄асп̄аль** = **πασπάλι**, **с̄ам̄ар** = **σα(γ)μάρι(ον)**, **ск̄амија** = **σκάρμια** и сл.

За питање односа грч. **α** : срп. **о** ван акцента може се рећи уопште то: да су наравно оне са **ο = α** старије, а оне са **α = α** — млађе, и да ове последње падају у време вероватно почевши нешто после првих писаних споменика (тј. после XII в.) па даље до најновијих времена.

Међутим су и оне са **α = ο** улазиле у доста разна времена. Тако на пример неке од њих можемо по другим знацима (по другим гласовним особинама) ставити у ранију прошлост него друге. Тако је **косишар** > **κασίτερος** ушло у време док је још постојао полугласник (упор. § 4); **п̄асуљь** = **φασούλι(ον)**, **п̄анос** (од **п̄анѡс**) = **φανός**, упркос своме **а** за **α**, указују на приличну старину због **п̄ = φ** итд.

У сваком случају, могу се учинити ове две констатације:
1) Промена **α > ο** ван акцента (а поготову под акцентом) — сигуран је знак Средњег века, и то не позног Средњег века, а задире сигурно и у (са српског гледишта) преисториску балканску епоху.
2) У Новом веку промена **α > ο** се не јавља ни ван акцента (а поготову не под акцентом), иако **α > а** може бити и знатно старије од турске епохе и падати, дакле, и у другу половину (или нешто и раније) нашег историског периода, тј. у време кулминације нашег средњевековног феудализма.

Пре него што закључим овај одељак, морам, коректности метода ради, поменути и то да је за нас ирелевантно је ли грчко **α** пореклом од **α** кратког или дугог*: у време балканских српско-грчких односа (а зацело и знатно раније) грчки вокали уопште су се сви квалитативно изједначили, на тај начин што су се дуги вокали

* Дуго од сажимања, наравно.

итд., забележен чак у XV веку, за ово питање нема вредности, а нема је ни стари пример **мѣрътникъ** = ср. грч. *μερτικόν*, јер је овде народна етимологија довела грчку реч у везу са индигеним **мѣра**. Али се озбиљан чини пример **кѣмѣркъ** из XIII в. (пored вариј. **кѣмѣръкъ**, **кѣмѣрекъ** у спом.), од *κομμέριον* (< *commercium*). Овде је **ѣ** заиста могло бити гласовна замена грчкога *ε*. Могуће је да је тај случај, тојест гласовна замена, и у ст. срп. **стѣма** (пored **стѣма**) „капа, дијадема“ = *στέρμα* и сл.

Што се тиче севернодалматинског **лѣвада** према општем **лѣвада** (= *λῆβδα* итд.), то је очигледно само т. зв. погрешна регресија, честа на јекавско-икавској дијалекатској граници (упор. домаће **мјеш** м. **миш** итд. у тим крајевима). Напротив, ја не бих могао тако схватити тројаки тип **пѣдејсаши** || **пѣдјејсаши** || **пѣдијсаши**, subst. **пѣдејс** || **пѣдјејс** || **пѣдијс**, од аог. (ἐ)παίδεψα итд. (παίδεω), subst. ср. грч., н. грч. *παίδεψι* (< *παίδευσις*). Овде је развитак исувише правилан и распрострањен географски да бисмо смели ospравати некадашњи облик ***пѣдѣ(н)саши**, са **ѣ** за грч. *ε*. Упор. и старохрватско *pedipsati*, сачувано у разним текстовима, Реч се, нажалост, не налази у текстовима пре XIV века (упор. у XIV в. у Дубровнику **пѣдѣпсати**, идентично с Вуковим **пѣдејсаши**, са -e-); али се без нарочитог ризика сме претпоставити.

С друге стране, пример **кѣмѣркъ** = *κομμέριον* (XIII в.) показује да се **ѣ** за грч. *ε* јављало и онда кад је већ престао био процес метатезе ликвида, јер да је реч ушла у време док је он важио, морали бисмо добити облик ***кумрѣкъ** или можда ***кѣмрѣкъ**, а тога нема.

У сваком случају, види се јасно да је у ранијим епохама српско-грчког балканског додира грчко *ε* могло давати и **ѣ** (пored **е**). На дубоку старину **ѣ**-а за *ε* указује, уосталом, и икавско (католичко) **Сѣйѣан** = *Στέφανος*, које је очигледно ушло у оно време кад су још Византинци вршили мисионарске послове и код Хрвата. Могуће је да и ***сѣккло** = *σεῦκλο(ν)*, због категорије којој припада појам, такође собом значи далеку старину.

По мишљењу неких слависта српско **ѣ** за ср., н. грч. *ε* означава дуг изговор вокала (познато је, наима, да је словенско **ѣ** постало или од **ѣ** или од дифтонга *oĭ, aĭ, eĭ*). Такво мишљење је погрешно. Пре свега, грчко *ε* се своди само на индоевропско ***ĕ**, а никако на ***ē** (које је дало *η*), тако да је *ε* одискона кратко. Осим тога, као што је већ било речи напред (в. § 6) и као што лепо показује Фазмер, и да није тога, већ у византиско време грчки дуги вокали су се били сви скратили¹, што се види баш отуд да по правилу (од којег има незнатних отступања) на

¹ Још знатно пре почетка наше ере скраћивање је уствари било завршено (литература о томе код Фазмера, *Die Slaven in Griechenland*, 236).

сваком средњегрчком и новогрчком вокалу, па био он по пореклу дуг или кратак, стоји кратак српски акценат или неакцентована краткоћа¹. Напр.: *авлија* < *авлѝја* = *αβλή*, *дѝлија* < *дѝлѝја* = *δουλεύα*, *пѝзма* = *πέσμα*, *пѝма* = *πλήμη*, *шѝганѝ* < *шѝгѝѝ* = *τηγάρι(ον)*, *шѝшор* = *κρήτωρ* итд. итд., и ако се и јави дужење, оно је настало секундарно, у вези са сонантима, на интерном српском плану². То, дакле, значи да се не може говорити о српском „дугом *ѝ*“ као посреднику између грч. *ε* и ст. срп. *ѝ*. У питању је уствари не квантитет, него квалитет грчкога *ε* (и нашега *ѝ*). Другим речима, грчко *ε* било је уже од српскога *ε*; и док је нашем језику стајало на расположењу *ѝ*, тј. *ε* („затворено“ *ε*) — дотле се он овим последњим, као погоднијим, служио да га супституише грчком вокалу. А да је српско *ѝ* било врло затворен вокал реда *ε* (тј. не *ε^а* или *ε*, него *ε^а* или *и^ε*), то јасније но ишта показује развитак групе *ѝј* у јекавским и западним екавским говорима. Упор. *grějati* > *grǔjati* итд. код јекаваца, и код екаваца у западној Србији, делу Војводине и у Славонији, и врло оштроумне Решетареве мисли о томе³; али о томе детаљно говорим на другом месту.

У новијим грчким позајмицама јавља се колебање између *ε* и *и* за *ε*, што такође потврђује закључак да је грч. *ε* друкчије, затвореније од српскога *ε*: упор. *ѝрикѝри* „свећњак са три крака“ = н. грч. *τρικέρι*, *ѝромѝриш* „постити на извештан начин“ = **τριμερѝζω* (: *τριμερία*) итд.

Све речено нам показује да је *ѝ* у првом раздобљу српског живота на Балкану — па до у почетак историске епохе (приближно до XIII века) постојало као засебна фонема, и да је оно по гласовној вредности било отприлике *ε* или *и^ε*, које се лепо могло супституисати средњегрчком *ε* (*αι*)⁴. Како се види, овај закључак има значаја и за средњегрчку фонетику и нарочито за историску фонетику српског језика уопште.

8. Досад смо оперисали стално са српским гласовима који су супституисани грчким; сада ћемо имати прилике да размотримо еволуцију неких грчких фонема које су — својим варијацијама — могле дати разне замене у српском језику.

Узимам прво грчко *ο* (и *η*, *αι*). Познато је да је грчко *ο* и до данас у неким говорима сачувало гласовну вредност *и* или *ѝ*:

¹ Die griech. Lehnw., 22 и даље.

² *ibid.*

³ Der štok. Dial., 13—17.

⁴ Сасвим је друкчији случај са старословенским *ѣ*. Оно је, напротив, било широко, отворено *ε* (тј. *ε^а* или *ѝ*) — в. Куљбакина, Ст. сл. грам., 18—19, — и зато је оно у грчким позајмицама замењивало оно *ε* које је у извесним положајима било широко (*ε^а* > *ѣ*), а каткад је стајало и за *α* — в. Фазмера, Гр.-слав. II, 202—203.

напр. *μουστρί* < *μουστρίον*, *ξουρίζω* < *ξουρίζω*, *χουρός* < *χουρός* и сл.¹. Међутим, већина српских речи грчког порекла сведочи о томе да те позајмице ни су узимане из таквих говора са *ü*, *u* за *o* (и уопште недостају у тим позајмицама разне новогрчке дијалекатске специфичности, упор. § 20), сем у случајевима кад су такве речи постале опште у ср. и н. грчком (књижевном) језику, као што је случај са *μυστήριον* = *μυστάρι* (< *μύσταξ*), * *πῆλιπας* = *τούμπανον* (< *τόμπανον*) и сл. Иначе за *o*, као и у новогрчкој *κοινή*, стоји *i* (сем у најстаријим позајмицама, наравно, где имамо *o*): *ἴνικα* „левак“: *χύνω* (и алб. језик, који иначе познаје и *ü* и *u* < *i*, овде има *hinkë*, *hingë*), *ἰλιција* = *πύλη*, *σῆιψα* итд. = *στύψη*, *σῆνον* = *σύνονο(v)* итд.; примера има много. То углавном у истој мери важи и за старосрпски језик: *синорь*, *стипсь*, *миро* (поред графичког *μυρο*) за *μύρο(v)* итд.

Зато мислим да треба схватити као старину случајеве у којима нађемо у (ст. срп. §) за оно ср. грч., н. грч. *o* (*oi*, *η*) које данас једино дијалекатски даје *u*, *ü*. Овамо очигледно иде ст. срп. *крѡсивољь*, *крѡсивон*, *крѡсовон* (све у XIV в.), данашње *крусѡвољь*, *крусѡвуљь* (Црна Гора, Котор) од *χρυσόβουλλον*. Исто то важи и за ст. срп. * *панагюрь* (на *панагюри*, 1345 — поред *панагирь*, 1322), данашње *панађур* (поред *пана(ј)ир*)² — од н. грч. *πανηγύρι* (= *πανηγύρι*).

Хронологију је овде тешко прецизирати, јер изговор *ü*, *u* за *o* живи и данас, како се види, дијалекатски; вероватно у прве векове српске историске епохе је средњегрчки изговор *o* = *ü*, *u* морао бити раширенији него што је данас³. На тај начин анализа ових српских речи грчког порекла има извесног значаја за грчку историску фонетику, иако у датом случају нисмо у могућности да будемо прецизнији.

9. Отприлике тај исти степен сигурности нам пружа једна друга грчка гласовна особина: еволуција акцента. Како је познато, у новогрчком језику се са наглашенога *i*, *é* пред вокалом — у многим говорима пренео акценат на тај следећи вокал, док се првобитно наглашено *i*, *é* редуковало у *i*. Добило се дакле од *ία*, *έα* и сл. ново *и́а*, *е́а* (тј. фонетски забележено *ia* итд. у оба случаја): *νός* „нов“, *μηλιά* „јабуково дрво“, *χωριό* „село“, *ποιός* (тј.

¹ Уп. Тумб., Handb. der ngr. Volksspr., 5; Кречмер, Der heutige lesbische Dialekt verglichen mit den übrigen nordgriechischen Mundarten, Schriften der Balkankommission (Wien 1903), 95—100 и тамо наведену литературу. — Словенско *u* је у старим позајмицама давало грчко *ü*, *u* (в. Фазмера, Die Slaven in Griechenland, 276—278).

² За ово последње ја сам претпоставио посредство турског *panajer* — Нгр. и сргр. поз., s. v. панађур; али то није неопходно.

³ Упор. опрезност с којом Фазмер анализира ову гласовну појаву — Die griech. Lehnw., 19.

ρῆος) „који“, *ἐκκλησιά* „црква“, *βασιλιάς* „краљ“ итд.¹ Тако би примери који показују старо стање ствари припадали дубљој старини, а примери са пренетим акцентом — новогрчку епоху (тј. Нови век). Нажалост, закључак није тако сигуран због тога што и данас има новогрчких народних говора који показују старији тип, тј. *véos*, а не *veós* итд.; истина, то су уствари архаичнији, јужногрчки говори, који не долазе у обзир као жаришта одакле је српски језик примао грчке позајмице: део града Атине, говор Егине, нека кикладска острва, неки говори на Пелопонезу, затим говори грчких насеобина у Малој Азији и у јужној Италији²; али, с друге стране, старим типом се одликује и *καθαρεύουσα* и њена ортоепија, која долази у обзир као извор за наш језик. Зато овде не можемо постићи апсолутну поузданост. Али ја ипак мислим да би — с обзиром на велику раширеност акценатског типа *ιά* (< *ια*) у новогрчким говорима, и то баш у северним новогрчким говорима — ипак требало очекивати и у српском језику овакве примере, кад би се са овако рецентним позајмицама могло рачунати. Међутим тога — нема (или готово нема). И пример *ἡοῦαδιја* (косов. *ἡοῦαδιја*) не може се сводити на новогрчко *παπαδιά*, него на старије *παπαδία*, о чему сведочи, уосталом, и ст. срп. **ПОПАДИНА**; да је српски облик начињен од *παπαδία* са пренетим акцентом (тј. *paradiá*), он би морао гласити **ἡοῦαηῶ* гесп. *ἡοῦαῆа*, тојест *di* би се јотовало као у *ἡδκ* < *διῆκος* итд. (**ДИНАКЪ** је књишко!); и у македонском језику поред старијег (или књишког) *ἡοῦαдија* — стварно налазимо облик *ἡοῦαг'а*³ = *παπαδία*. Али у српском језику тога нема. Ни у *μυρωδιја* = *μυρωδία* (а не *μυρωδία*) немамо *η* за јотовано *δι*, јер бисмо онда морали добити тросложно **μυρωῆα* < **μυρωῆῶ*, него се *η* м. д објашњава из грчких интерних средстава, такозваном појавом „капацизма“, тј. мешањем изворнога *κ*: τ, γ: δ — место типа *μυρωδία* (*μυρωδία*), који важи за *κοινή*, супстрат од којег је начињен српски облик је дијалекатско *μυρωγία* (< *μυρωγία*). „Капацизам“ је иначе раширен у новогрчким говорима: напр, на Криту *βούγι* (м. *βούδι*), *γιά* (м. *διά*), на Кастелоризу *καρύγία* (м. *καρύδία*) или, још, на Карпатосу *γίγλα* (м. *βίγλα*), *γῆσαλον* (м. *βῆσαλον*)⁴. Појава је врло обична и у северно-новогрчким говорима⁵. Иначе се јавља и српско *μυρωδιја*, које боље одговара типу познатом у *κοινή*-у⁶.

Тако исто имамо и цео остали низ примера који показују старо стање: ст. срп. **ГОЛИНА** = *γαλέα* (од *γαλέα* би било **гоља*),

¹ Тумб., Handb. d. ngr. Volksspr., 8—9.

² Тумб., Handb. d. ngr. Volksspr., 9.

³ Таховски, Грч. зб. во мак. нар. говор, s. v. попадија.

⁴ G. Meyer. Neugriechische Studien III, Stzb. d. Wien kais. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Cl. 132/Abh. III, стр. 47—48.

⁵ Кречмер, Der heutige lesbische Dialekt, 143—148.

⁶ Упор. такође и народно *Πελάδιја* (поред књишког и изворног *Πελάγija*) = *Πελαγία*, Фазмер, Die griech. Lehnw., 26.

мологији те речи¹, и то тако: да ваља поћи од именице $\gamma\beta\rho\sigma$. Упор., уосталом, и румунско *gim* „гомила“ итд., алб. *kit* „товар“ и сл. Из истог се разлога мора и *igalo*, *ingalo* „морска обала“ — одвојити од *αἰγιαλός*, које би могло дати само **eĥalo*, **jeĥalo* или сл.²

Напоследку, косовско *ацијаџма* „света водица“ = $\acute{\alpha}\gamma\iota\alpha\sigma\mu\alpha$ добило је своје *џ* (место очекиваног *ћ*) због везе по народној етимологији са *(x)ација*, како то убедљиво запажа Фазмер. Напротив је ст. срп. **агиазма** (XVII в.) ближе грчком супстрату (тј. изг. *adi(i)azma*).

Сасвим су рецентни примери са *j* (resp. \emptyset) за $\gamma(\iota)$, $\gamma(\epsilon)$.

Нова, рецентна позајмица те врсте — иако црквеног порекла — јесте *панаџа*, хиперурбанистичко *панаџија* „славско жито“ (Вук), *панаџа* „id.“ (Косово) = $\Pi\alpha\nu\alpha\gamma\iota\alpha$, насупрот већ помињаноме *панаџија*, узајмљеном раније.

И примери *панаџур*, *панаџ* и *панаџур* би могли бити исте такве рецентне позајмице (употребљавају се у источној Србији) уколико се изводе непосредно од $\pi\alpha\nu\alpha\gamma\iota\beta\rho\iota$, као ст. српски облици (упор. напред), а не преко турског *rapaĥer*. Са гласовног гледишта могуће је по мојем мишљењу и посредно и непосредно зајмљење; али веза сајма са црквеним празницима као да говори против турског посредства.

Не може се рећи да ли *налоња* „наслон за књигу у цркви“ = $\acute{\alpha}\nu\alpha\lambda\beta\gamma\iota(\sigma\nu)$, са *на-* по народној етимологији, како тумачи Фазмер, — треба сводити на старије **аналођа* или на новије **аналоја*; јасно је само толико да је и завршетак измењен по народној етимологији, мешањем са *наслањаши* (: *наслон*).

Ако сведемо судбину палаталнога $\gamma(\iota)$, $\gamma(\epsilon)$ у српском језику, можемо рећи да је његова замена са *ћ* карактеристика целог Средњег века, а свакако и почетка Новог (упор. *зић* = $\zeta\beta\gamma\iota$ у источној Србији, које није потврђено у ст. срп. текстовима, па је, и с обзиром на географију, вероватно ново). Само у најновијим позајмицама јавља се *j* за γ' — и то у мало случајева; очигледно је у питању епоха пропадања турске власти.

II. Узимам сада судбину сугласника $\chi(\iota)$, $\chi(\epsilon)$.

Његова судбина у српском језику није сасвим јасна.

Истина, данас за њега налазимо у савременим речима обично *ћ*, па била реч црквеног порекла или не: *кдрџа* (Црна Гора) = $\kappa\omicron\rho\acute{\alpha}\chi\iota(\sigma\nu)$, *лаћимџа* = $\lambda\alpha\chi\iota\nu\acute{\iota}\alpha$, *мџсџаћ* (Србија, Црна Гора), *прићија*, *прћија* (широко распрострањено; употребљава се и у Дубровнику) = $\pi\rho\sigma\iota\chi\iota(\sigma\nu)$, *сџанџаћ*, *сџанџа* = $\sigma\pi\alpha\nu\acute{\alpha}\chi\iota(\sigma\nu)$, *ћелија* = $\chi\epsilon\lambda\lambda\iota(\sigma\nu)$ итд.,

¹ У Нгр. и срп. поз., s. v.

² И Фазмер сумња у ову везу (s. v. игало).

ћердисаџи „упропастити“ = *κερδίζω*, *ћѣсар* = *καῖσαρ* *ћѣвош* = *κίβω-ти(σν)*, *ћѣшур*, „врт“ = *κηπουρία* *ћѣр*, *ћѣрица* = *κῆρ* итд. Изгледа да то важи и за Средњи век, иако за *κ* обично налазимо ст. срп. графију *к*¹. Можда на *ћ* = *к* упућује графија *кѣлина* у XV веку, тј. у време када *ћ* није више могло означавати специјалан изговор вокала *ѣ*. Свакако упор. у XVI в. *ћердосати* (од *κέρδος*; уп. *κερδίζω*), са већ поузданим *ћ* за *κ(ε)*.

Због тога и нишко *мусџакаш* adj. „бркат“ (: *μουστάκι*) мора бити објашњено македонским и пиротским изговором *к'* = *κ(ι)*, које је палаталније од *ћ* али које има друкчију фонолошку вредност (тј. корелацију са веларом *κ*). У говорима источне Србије *к'* (од *ћ*) измешало се са *к'* насталим од *κ* пред палаталним вокалима. Зато је тамо било природно да се према *мусџаџи* (тј. уствари *мусџак'и*) начини *мусџакаш*.

Али би остало да се објасне други примери — не многобројни — са *κ* за *κ*.

У случају *шројљѣка*, *дројљѣка* (Косово) = *ὄδρωπικιά* — имамо аналошку појаву, замену завршетка домаћим суфиксом *-ика* (уосталом, та се реч и иначе није развила нормално, уп. § 9).

У речи *кѣдар* (у нар. песмама) = *κέρδος* свакако је *κ* књишког порекла (уп. ст. срп. *кѣдрѣ*), што није тешко схватити, јер је то медитеранско дрво, које у највећем делу наше земље не расте. У *кѣдар* = *κέρδος* имамо исти случај као у *панѣгија* = *Παναγία*.

Али *дикѣла*, *дикѣља* (Приморје и Црна Гора) = *δίκελλα* изгледа као народна реч, а у крајевима где се употребљава нема начина да се *κ* гласовно објасни из *ћ*. Изгледа због тога да је реч узајмљена у време док се палаталност у *κ(ε)* још није осећала. Другим речима, могуће је да је та реч ушла у наш језик пре оне епохе у којој налазимо *κ > ћ*, то јест врло рано. О старини њеној говори и географија (упор. ниже, § 18), а можда и промена облика. Али свакако је ипак ушла после оног времена кад је *ѣ* давало *ь*, и исто тако у време кад је палатализација *κ > ѣ*, *с* већ била угашена. Судећи по томе, реч је нешто старија од наших првих споменика (тј. од XII в.); али много старија не може бити.

Због *ц* за *κ(ε)* ваљаће и приморско *џѣѣ*, *џѣпал* (риба) — Дубровник, чакавски говори (од XVI в.) изводити од *κεφαλος* посредно, преко балкансколатинског *cephalus*, исто онако као што се крчко *ћифал* „id.“ изводи вероватно од талиј. *cefalo*². Ако бисмо се, пак, одлучили за непосредно зајмљење од Грка, онда би то била најстарија средњегрчка позајмица коју можемо констатовати, једина са прастаром словенском променом *κ > с*,

¹ Упор. Фазмера, Die griech. Lehnw., 31 и у глосару s. *с-*, *κ-*.

² Упор. Фазмера (s. v. *џипал*) и тамо наведену лит.

која је иначе била жива још на почетку балканске епохе, како сведоче романски елементи у нашем језику (напр. *Цавџаш* = *Civitate(m)* и сл.; уп. ниже, § 21). Али нема гласовних разлога који би могли доказати да ова позајмица није прошла кроз романска уста. Зато се на њу не смемо у овим комбинацијама ни ослањати, све док се не би нашао који поузданији пример да ово подупре; ствар је несигурна утолико више што је мало грчких речи у употреби само у Приморју за које се сме тврдити да су дошле непосредно од Византинаца (упор. § 18).

12. Кад сам овако продискутовао материјал који се односи на мање или више старе грчке позајмице у нашем језику, то јест кад сам разлучио ранобалканске, ранофеудалне и уопште средњевековне позајмице од осталог материјала, могу сада прећи на оне новије, да бисмо видели шта се у томе погледу може ближе прецизирати.

Пре свега, већ смо утврдили са поузданошћу да су позајмице са $\phi > v$ (а не \bar{v}) сигурно нове, то јест нове утолико што се не јављају у Средњем веку, већ тек од почетка Новог века. Њихов *terminus ante quem* поп јесте време уласка млетачких и турских позајмица у српски језик.

Разуме се да су оне речи које још чувају ϕ за грчко ϕ (и уопште туђе f) сасвим нове; то су најчешће подновљене раније позајмице у амбијенту где је услед познавања туђег језика из којег се зајми — њихов изворни облик познат, тако да се стално врши реакција против домаћих гласовних закона¹.

13. Исту такву горњу границу имају, сасвим природно, и оне новогрчке позајмице које су талијанског (нарочито млетачког) или турског порекла. Може се узети да су и у новогрчки језик млетачке позајмице почеле улазити приближно у исто време кад и у српски језик (у сам цариградски говор у извесној мери евентуално и нешто раније)². Исто важи и за турски утицај. Тако можемо рећи да су узajмљене сигурно у Новом веку ове позајмице: *кџнгара*, *кџнгара* „рак, сифилис“ = $\kappa\acute{\alpha}\lambda\chi\alpha\rho\sigma\nu$ = тал. *cap-sago*; *каџија* „ватраљ“ = $\kappa\alpha\tau\sigma\acute{\iota}(\sigma\nu)$: $\kappa\acute{\alpha}\tau\sigma\alpha$ < тал. *cazza*; *кџкља* „лутка“ = $\kappa\acute{o}\beta\kappa\lambda\alpha$ < тал. *cossoio*³; *муцуња* „кожа на лисичјој глави“ = $\mu\acute{o}\upsilon\tau\sigma\upsilon\nu\sigma\nu$, $\mu\acute{o}\upsilon\tau\sigma\iota\nu\alpha$ и сл. < тал. *muso*, *musone*; *панџар* „клуба у цркви“ = $\pi\alpha\chi\acute{\alpha}\rho\sigma(\nu)$ од тал. *banco* итд. Исто то важи и за реч *црга* (ист. Србија) = $\tau\sigma\acute{\epsilon}\rho\gamma\alpha$ < тур. *tşerge*. И једна словенска реч која је ушла у новогрчки језик — вратила нам се касније из њега: имамо врло раширену српску реч *бџклија* од н. грч. дијал. $\mu\lambda\omicron\upsilon\kappa\lambda\acute{\iota}$, које се са своје стране своди на словенски тип *букла*

¹ Упор. код мене, Нгр. и сргр. поз., s. v. *фелија*; и *passim*.

² В. Кг. Sandfeld, *Linguistique balkanique, problèmes et résultats* (Paris 1930), 55 и тамо нав. лит.; систематски до данас ово питање још није обрађено.

³ В. Таховског, s. v.

(уп *бѣклица* и сл. у ист. Србији), а овај опет изводи из балк. ром. **biss(u)la*¹. Овде нећу улазити у детаље поводом тога термина, него ћу само подвући да реч не може бити стара већ и због тога што садржи н. грч. *μπ-*, које за туђе *b-* налазимо само у рецентним позајмицама: талијанским, турским и новијим словенским; напротив, у грчким позајмицама из латинског језика и у старијим елементима словенског порекла — стоји *β-* (а не *μπ-*)². Упор., уосталом, ср. грч. *βούκλα*³, од истог тог словенског *букла*, које то јасно доказује.

14. И једна индигена новогрчка реч, интерјекција *μωρέ*, која се јавља у нас и као *мѡре* (и *мѡри* < *fem. μωρή*), појављује се са новим *μπ-* као *брѣ* < *μπρέ*⁴. Већ сама чињеница да се и у српскоме облику појављује *μπ-* > *б-* — а за то *μπ-* сигурно знамо да је секундарно — показује да је реч врло нова. Како је познато, *μπ-* се овде развило после редукције *μωρ-* у *μр-* (тј. *μωρέ*, *μωρέ* > *μре* > *μπρέ*), као у лезб. *đombri* од *γεώμωρον*, *kakómbros* < *kakómbros* < *κακόμεϊρος*⁵.

15. Најзад, видели смо и то да су рецентне оне грчке позајмице у нашем језику које садрже *ј* од палаталног *γ*; које показују метатонију (једини пример *шројљика*, *дројљика* < *δρωπιχιά*); релативно и оне са *а* за неакцентовано *α*.

Ја не знам друге случајеве где бисмо чисто лингвистичким средствима могли мање или више прецизно одредити овакву хронологију. Напротив, имамо низ примера где се хронологија може дати само у сасвим грубим цртама. То важи за следеће случајеве:

1) Кад група вокал + *м*, *н* пред сугласником остане нетакнута (напр. *днђео* < *ἀγγελος*). — Време уласка: почевши од првих старосрпских текстова (па и нешто раније) па до најновијег времена.

2) Кад *ι*, *υ* (*οι*, *ει* *η*) не дају *ь* (*ѣ*), него *и*, евентуално *у*. — Време уласка: као под 1.

3) Кад се не врши ликвидна метатеза (тј. *αρ* > *ар* итд.). — Време уласка: као под 1 и 2.

4) Промена *φ* > *ѣ*. — Време уласка: од доласка на Балкан до краја Средњег века герср. до турске и млетачке окупације.

¹ Упор. Нгр. и сргр. поз., s. v.; како сам и тамо поменуо, о овој речи говорићу другом приликом засебно и детаљно.

² В. Г. Мајера, Ngr. Stud. II, 12, III, 7 и IV (s. β-, μπ-); Бутураса. Anz. Indogerm. Forsch. XXV, 20; Фазмера, Греко-сл. I, Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. акад. наукъ XI/2, стр. 410.

³ Г. Мајер, Ngr. St., s. v.

⁴ Упор. Кречмера, Der heutige lesb. Dial., 23—24 и 363—368 и тамо наведену литературу.

⁵ В. Кречмера, о. с., 23—24.

5) Очувано $\alpha = a$ под акцентом. — Време уласка: од средине наше феудалне епохе (или нешто ближе њеном почетку) па до најновијег времена.

6) Очувано $\alpha = a$ ван акцента. — Време уласка: од крајњих времена Средњег века до најновијег времена.

7) $v > i$ (а не u, \ddot{u}). — Време је несигурно. Вероватно од XIII—XIV века, или приближно томе, па до најновијег времена.

8) Примера без метатоније (тј. *ἰοπαδιја* = *παπαδία*, а не *παπαδία*). — Време уласка: од доласка на Балкан па готово до најновијег времена.

9) Примери са $\gamma(i), \gamma(\epsilon) > \dot{\eta}$. — Време уласка: вероватно од доласка на Балкан па отприлике до средине турске окупације.

10) Примери са $\chi(i), \chi(\epsilon) > \dot{\eta}$. — Време је несигурно. Вероватно почевши нешто пре првих писаних текстова — па до најновијег времена.

Објективни разлози нам, као што смо напред видели, не допуштају да овде зађемо у детаљнију хронологију.

Има поред ових случајева и таквих (напр. савремених) речи за које објективне прилике не дају уопште никакву хронологију. Тако, на пример, *вунџа* „левак“ = *χωνί(ον)* може бити позајмица из ма које епохе, од доласка на Балкан до најновијег времена, јер би се увек добио баш тај исти српски облик; то исто важи и за *џма* „иловача“ = *χῶμα*; за *џан* = *διῆμος*; за *џдрум* = *βποδρόμ(ον)*; за *јелеј* = *ἐλαϊον* и за низ других позајмица.

16. Ипак се, на основу поређења са старосрпским (па и старословенским)¹ текстовима, може за неке од савремених српских речи грчког порекла претпоставити да су нам дошле још у византиско време, тојест у Средњем веку, иако не треба губити из вида то да је једна иста реч могла бити зајмљена у више махова (што објективне чињенице некипут показују — упор. старије *монсторъ* и млађе *мансторъ*, *мајстор*; *Сѣјѣѣн* и *Сѣѣѣн* и сл., — а често не показују).

Зато можемо за следеће речи (иако чисто гласовних критерија нема) претпоставити да су у наш народни језик ушле још у Средњем веку, па било књишким путем или не: *аризати*, *аризовати* „поклањати“ = *χαρίζατι* (XIV в.), *аспида* = *ἀσπίδα* (код Теодосија и др.), *асѣра*, *јасѣра* = *ἀσπρά* (XIV в.), *гусар* = *γούσαρ* = *γούσαρ*, *гусар* (Теодосије; уп. *γρουσαρος*), *деспош* = *δεσποτή* (од XIV в.), *дѣнар* = *δηνάρ* (једном у XIV в.), *дѣпле* = *δίπλα*, *дрмун* „храстов забран“

¹ Има и грч. позајмица које су нам дошле посредством старословенског књижевног језика (в. Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, 13).

sherdōsaiš „изгубити“ (Косово)* = **kerdosati* (XVI в.; од *xérdos*; уп. *xerdiζω*) итд.

Ако и претпоставимо да су неке од оваквих речи биле накнадно поново зајмљене, ипак овако импозантна — и још никако не потпуна — листа указује на то да су многе од ових позајмица ушле у српски језик још у феудално средњевековно доба, свакако у време државе Немањича, па и раније, — и очувале се до данашњег дана. Важно је притом да се то не односи нипошто само на црквену терминологију.

17. Напротив, вероватно је — иако се при комбинацијама са закључком негативног карактера не сме узимати стопроцентна сигурност — да су примљене мање-више тек у турско време то не значи турским посредством!) оне речи које су познате само у Србији или чак само у јужној и источној Србији а нити имају какво гласовно обележје које би указивало на већу старину нити су потврђене у старосрпским текстовима. То би био случај са овим речима: *ангарија* = *ἀγγαρεία*, *арниџа* (*и*) „отерати“: *ἀρνησι(ς)*, *аргаџин* = *ἀργάτης*, *аро* „једна погрдна реч“ = *χάρσ* *vos.*, *вунђа* = *χωνί(ον)*, *дџмиџ* = *δίμιτον*, *дисаге*, *дисази* = *δισάκη*, *залисим* = *ζαλίζω*, *џика* „левак“: *χύνω*, *исполај* (*џи*) „живео!“ и сл. = *εἰς πολλὰ ἔτι*, *јагуриџа* = *ἀγουρίδα*, *јаникара* „чума“ = *γυναϊκάρα*, *калимџера* „пријатељство“ = *καλή (ἡ)μέρα*, *кокало* = *κόκκαλο(ν)*, *коџан* „батак“ = *κόπανος*, *копанос* (*ν*), *корам* итд. „трбух“ = *κορμός*, *ламџа* = *λάμα*, *лаџџар* = *βλαστάρ*, *лиџ* „танак“ итд. = *λίτος*, *маље* = *μαλλιά* *pl.*, *марџља* = *μαρούλι*, *месаљ* = *μεσάλι*, *окџиџа* = *ὄχτικας*, *орџим* „говорим“ итд. = *χωρατεύω*, *орисница* „суђаја“: *ὀρίζω*, *пџлав* = *παλαβός*, *пџаламида* „нека трава“ = *παλαμύδι*, *пџлаџа*, *пџлаџа* = *παλάτα* *augm.*, *на-пџарасим се* „запустим се“ и сл. = *παρεάω* (*аог. παρείασα*), *пџарасџџ* „спахиљук“ = *παρασπόρι*¹, *пџелекџиџ* „радити, петљати“ и сл. = *πελεκώ*, *пилицџа* = *πύλη*, *пџса* = *πίσσα*, *пџриџаџи* „изгледати“ и сл. = *πρέπω*, *пџнар* „млада шума“ = *πουνάρι*, *пџнари*, *сџмаџ* = *σαγμάρι(ον)*, *сџрада* = *σειράδι(ον)*, *сџамлиџа* итд. = *σκαμνί* (*pl. σκαμνία*), *сосује*, *соше*, *пџресоса* „доста је“ = *σώζω*, *периссџс*, *сџанџџ*, *сџанџџ* = *σπανάκι(ον)*, *сџ(в)џсаџи* „расти“ итд. = *φθάνω*, *сулџндџр* = *σωληνάρι*, *сусџам* = *σουσάμι*, *шџрџџ* = *θρονί*, *шџгла* = *τοβζλον*, **тобџлов*, *џма* „иловача“ и сл. = *χῶμα*, *фурџа*, *фурма* итд. = *φούρα*, *фурџа*, (*х*)*џјдар* = *γαίδαρος* итд.

18. Пошто Приморје у погледу грчког утицаја заузима посебно место, морам се овде укратко и њиме позабавити. Грчки лингвистички елементи које је примио наш језик у тим крајевима не смеју се приписивати утицају античких грчких колонија на Јадрану, јер, као што Фазмер с правом констатује, анализа

* Рђаво забележено *sherdōsaiš*.

¹ Таховски узима (s. v.) да је реч дошла преко турског језика; то би излазило из времена кад је налазимо, али никако из гласовног стања; ово последње је неутрално.

наших приморских топонима грчког порекла, као *Будва* = Βουδύνη, **Сплѣш(ь)* = Ἀσπλάδων, јасно показује да су сви они примљени преко романског посредства (упор. тал. *Budua*, далм. ром. **Spel(e)tum*). „Wenn... auch diese Namen sich bis heute gehalten haben und eine Erinnerung an die koloniasatorische Tätigkeit der Griechen in Dalmatien bewahren, so muss es doch als ganz sicher gelten, dass die altgriechischen Siedler in dieser Gegend nicht mit den Slaven bekannt geworden sind...“¹.

Што се, пак, тиче византиске епохе, дакле средње-грчког лингвистичког утицаја у нашем Приморју, Фазмер врло уместно за то време овако вели: „Nicht immer kann sprachlich entschieden werden, ob eine direkte Entlehnung aus dem Griechischen oder lateinisch-romanische Vermittlung griechischer Wörter vorliegt. Schwierigkeiten bereiten seit langem die Fischerei- und Seeschiffahrtsausdrücke in Dalmatien. Prinzipiell halte ich für richtig, bei Wörtern solcher Begriffssphären in Dalmatien der Annahme einer italienischen [тј. романског] Vermittlung den Vorzug zu geben, weil der italienisch-dalmatinische Einfluss in dieser Gegend viel stärker hervortritt als der direkte mittelgriechische“². Он с правом у највећем броју случајева одбацује Скокове покушаје да приморску терминологију ове врсте изведе непосредно из грчког³. Али то ипак не значи да овде непосредног византског утицаја нема. Наравно, одавде треба изузети оне средњегрчке и новогрчке позајмице које су раширене у бугарском и македонском језику и у континенталним крајевима где је у употреби српски језик, јер су такве позајмице могле постепено допрети (и често су и допрле) и до Приморја. Него је реч о оним византиским позајмицама које су познате искључиво у Приморју (и евентуално и у Црној Гори), а нема их напр. у Србији. За такве се позајмице може рећи да су малобројне, али не и непознате; а међу њима их има и прилично старих и важних са културно-историског гледишта. На првом месту ваља ту истаћи два врло значајна термина наших помораца: *сјдро* < σίδερον) и *кашарка* < κατάρτα(ον). За *сјдро* = σίδερον) итд. средњевековна старина нам је обезбеђена испадањем грчкога ε (преко *ъ; упор. § 4). Пример *кашарка* = κατάρτα(ον) се јавља од XVII в. у текстовима; али је могао ући и раније.

Затим овамо иду и метеоролошки термини *лјѣма* (Дубровник и Црна Гора) = κλίμα, и стародубровачки *лива* „југозападни ветар“ (код Стулића) = ср. (н.) грч. λίβας „југозападни, либиски ветар“.

¹ Die griech. Lehnw., 2.

² о. с., 12. — Истакао сам ја.

³ о. с., passim у појединим чланцима у глосару.

Даље би ту дошла и морска фауна: *αχθαιῖοι*, *ἀθθαιῖοι* = *ἀχθαῖοι* (од *ἀκταπόδη*), *κῆσι* (у Дубровнику, и код старих примор. писаца и лексикографа; данас већ и у Београду итд. преко поморске белетристике) = *κῆτος*, *муруна* (риба) = *μουρούνα* (од *μύραινα*); можда такође и *ἰδλάνδα* (Дубровник, Бока), ако је непосредно од *καλαμῦδα*; *κῶравица* (риба *squalius*; у Далмацији), ако је од *κάραβος*, *καραβίς*, што је врло вероватно. Сигурно је овога порекла и скадарско црног. *αὐγῦσῆρ* = *αὐγούσαρχο*.

Могуће је да и *κῶμάρδα* (у Дубровнику, и у старим текстовима) „рибарска тезга; радња“ претставља непосредну позајмицу од ср. грч. *καμάρδα* „врста шатора“ (у новогрчком реч није потврђена).

И приморски топографски термин *сѣйља* (Дубровник, и др.) = *σπηλιά* претставља непосредну позајмицу, док се из гласовних разлога веза *ἰγало*, *ингало* (и у Црној Гори) са *αἰγυαλός* мора напустити (упор. напред, § 10). Црногорско *лѣш* „стена“ може се сасвим лепо извести такође из грчког: од *λίθος*.

Има, осим тога, и неколико културних термина без везе с морем и поморством који се употребљавају само у Приморју или Црној Гори а непосредно су узајмљени од Грка: *дикела*, *дикѣља* = *δίκελλα*, *кῶраћ* (Црна Гора) = *κοράκιον*, *гѣшара* (ст. дубр.) = *γῆστρα*, можда и *кῶломаш* „(камена) ограда“, ако се сме извести од речи *καλαμωτή*.

И далеко на западу, у приморским чакавским говорима, налазимо бар ову ср. грч. позајмицу: *дрмун* „храстов забран“ (на Крку од XIV в.), које се изводи непосредно од ср. грч. *δρμῶν*, *δρμῶνας*.

Како грчког утицаја на наше Приморје у Новом веку није могло бити, то је јасно да су ови приморски хеленизми из византиског времена, и зацело из доста ране средњевековне епохе (упор. $\epsilon > \upsilon$ у **сѣд(ь)ро*).

У Средњем веку било је и важног византиског утицаја на Хрвате уопште. Тако имамо у Хрватској (али не у Србији) доста стару позајмицу *ѣанос* = *φάνος*; затим хрватско *pedipsati*, са *i* од *ѣ*; али што је најзначајније у овом погледу, то је да има католичке ономастике примљене непосредно од Грка, без Романа као посредника, о чему сведочи формални лик неких таквих имена. Само код Хрвата (католика) налазимо име *Јѣсий* = *Ἰωσήφ* ($\eta > i$ показује ср. н. грч. изговор, а промена $\varphi > \bar{i}$ средњевековну старину), затим *Сѣшиан*, *Сѣшејан* = *Στέφανος* (са *ѣ* и променом $\varphi > \bar{i}$). И чакавско *Јурај*, идентично са православним *Ђурај*, дошло је од *Γεώργιος*. Овде ваља додати и то да је средњегрчки језик и католицима дао (још старохрватски) термин *koludar* = *καλόδερος*, опет са старом променом $\epsilon > \upsilon > a$, као и у *сѣдро* = *σίδερα(v)*.

19. Кад сам овако констатовао да су једне од грчких позајмица ушле у наш језик сигурно у Средњем веку (у разне епохе), друге сигурно у Новом веку, а треће мање или више неизвесно кад, остаје ми још да покушам да одредим крајње границе, горњу (*terminus ante quem* поп) и доњу (*terminus post quem* поп). То је доста тежак задатак, нарочито због тога што података имамо исувише мало, а лингвистичке чињенице на Балкану су уопште врло комплексне и изукрштане; али ипак има индиција које се у ову сврху могу употребити.

У току овога излагања ја сам теориски у многим случајевима узимао да је *terminus ante quem* поп стално тренутак доласка Срба (и Хрвата) на Балкан (позајмице раније од тога времена ни принципијелно не улазе у ово разматрање, а показују и другчије особине, због чега их је, уосталом, лако и одвојити; упор. ниже, § 21). Другим речима, ја сам — чисто теориски — узимао да прве византиске позајмице у српском језику падају у време најранијег балканског додира Срба (и Хрвата) с Грцима, то јест у исто време кад и додир Македонаца и Бугара с Грцима. Практички, међутим, кад је реч о Србима (и Хрватима), овај датум морамо померити зацело на неколико векова касније. Другчије речено, док су Јужни Словени (Македонци и Бугари) дали свој лингвистички материјал Грцима одмах чим су провалили у трачке и грчке земље¹, и то много пре стварања старословенског књижевног језика у IX веку, о чему сведоче лингвистичке појаве², и док су Грци на Македонце и Бугаре стали одмах снажно утицати, — дотле су у то прво време везе Срба (и Хрвата) са Грцима биле врло слабе. Ми смо само у врло малом броју случајева могли констатовати српско *ъ* (ѡ) > *a* за грчко *ι*, *ω*, *υ* итд., такође врло ретко **а*, **ѡ* у грчким позајмицама, и исто тако ретко метатезу ликвида у њима (уп. §§ 2—4). Палатализацију *κ, γ, χ* у *ч, ж, ш* *gerp.* *ц, з, с* — нисмо у грчким позајмицама у српском језику уопште нашли. Ни грчко *ω* (*υ*) ни у једном случају није замењено са *ы*. Све то показује да је *terminus ante quem* поп фактички био не VI век³, него једна епоха која је, истина, ранија од прве српске писмености у XII веку, — али која мора бити знатно познија од VI века. По прилици је први, још слаб, византиски лингвистички утицај на Србе савремен стварању старословенског књижевног језика или управо нешто ранији, дакле вероватно пада у VIII—IX (евентуално X) век. На ово ћу се вратити још једном на крају ове студије (§ 21).

20. Што се тиче доње границе, она се за католике завршава са Средњим веком (можда до краја Средњег века и не допире); али за православне Србе она иде и до данашњег времена — бар теориски, — јер су Срби, како се види, и како је

¹ Фазмер, *Die Slaven in Griechenland*, стр. 272—275, 276—282, 287—290.

² *о. с.*, нарочито стр. 287—290.

³ Уп. L. Niederle-a, *Manuel de l'Antiquité slave I* (Paris 1923), 66.

сасвим природно, разноврсне, па и лингвистичке, односе са Грцима очували и током Новог века, далеко после пропасти и наших средњевековних држава и византиског царства¹. Прилив грчких језичких (речничких) елемената се сада још и појачао, на тај начин што су у наш језик стале улазити и грчке позајмице посредством турског језика, за које Фазмер вели да се пре XV века не могу констатовати².

Па ипак у стварности има једна доња граница кад су у питању позајмице које из себе ирадира *δημοτική*, а ми се само на њих ослањамо као на етимолошки поуздане, док књишке позајмице узимамо једино ако могу да нам пруже какав користан допунски податак.

У српским речима новогрчког порекла, наине, нема трага читавом низу врло распрострањених и сасвим младих новогрчких дијалекатских гласовних процеса, који се могу означити као развијени током последњих векова.

Тако док, например, у македонском језику налазимо врло рецентну замену новогрчког σ , ζ са *ш*, *ж* (м. *с*, *з*), дотле тога у српском језику нема никако³. Уп. макед. *нимошино* „помен“ = *μνημόσυνον*, *шидеро* „гвожђе, пегла“ = *σίδηρος(ν)*, *шуфра* „бора, брчка“ = *σοβρα*, *кијариш* = *κυπαρίσσι* и сл.⁴. То се, дабоме, објашњава интерном новогрчком променом $\sigma < \sigma$ (и $\zeta < \zeta$): „die Sibilanten σ und ζ werden an vielen Orten statt mit der Zungenspitze mit dem vorderen Zungenrücken dorsal ausgesprochen (δ); oft wird das σ (ζ) geradezu ein *sch*-artiger Laut (δ , ζ , δ , ζ). Diese Aussprache findet sich über das ganze Sprachgebiet verbreitet“...⁵ Напр.: *εἴκοσι* „20“, *μισῆ ἐκά* (= *μισῆ ἐκά*), дијал. *σ'τὸ σ'πίτι* „у кући“, *χάσ'τρο* „град“ (Мена) итд.⁶ У српском језику за σ , ζ доследно стоји *с*, *з*, и у старосрпским текстовима и у сасвим новим позајмицама: *месал* = *μεσάλι*, итд. итд.⁷ То значи да у македонском језику постоји један сасвим нов новогрчки слој, кога у српском — нема.

Сличан је случај и са синкопом неакцентованих новогрчких високих вокала *ι* и *ου* (*οι*, *ει*, *υι*), врло карактеристичном за северне новогрчке дијалекте: уп. *κορτσόπλο* < *κοριτσόπουλο* „девојка“, *ἔκωα* < *ἔγκωα* аог. „чух“, *πγάδ* < *πηγάδι* „бунар“, *ἄρχε* < *ἄρηκε* аог.

¹ Уп. N. Iorga, *Rapports entre l'État des Osmanlis et les nations des Balkans*, зборник *Les Balkans, leur passé et leur présent* (Београд 1936), 129—147.

² Уп. његову листу, *Die griech. Lehnw.*, 10—11.

³ Ако понегде у српском језику нађемо *ш*, *ж* за грч. σ , ζ , то се увек објашњава из интерних српских средстава (уп. код мене, Нгр. сргр. поз., s. v. v. мистрија, аризујем, сосује).

⁴ Таховски, s. v. v.

⁵ Тумб, *Handb. der ngr. Volksspr.*, 19 и даље; в. и Кремера, *Der heutige Iesbische Dial.*, 151—154.

⁶ Тумб, l. c.

⁷ В. и Фазмера, *Die griech. Lehnw.*, 29.

„остави“ итд.¹ У новим (не средњевековним) позајмицама у српском језику — синкопе никад нема*: упор. *дѣмиш* = *δέμιτος*, *јагу-рѣда* = *ἀγούριδα*, *калимѣра* = *καλή (ῆ)μέρα*, *сусѣм* = *σουσάμι*² и сл., док се у македонском налази: *кофнид* = н. грч. *κοφνίδα* (= ср. грч. *κοφνίς*), *грамида* = *κ(ε)ραμίδα* (са $\epsilon > \iota$), *намнисувам* „потсетим“ = *ἀναμνήσκω* итд.³

И грчка метатонија (тип. *α* м. *ι*α) у српском језику се не може констатовати сем у једном примеру на Косову (о свему в. напред, § 9), а у македонским говорима је налазимо: *оџисџе* „широк каиш који се подвуче под реп товарној животињи“ = н. грч. *(δ)πιστιά* (= *ἐπιστία*), *џоџаг’а* (поред *џоџадија*) = *παπαδιά*, *џрик’а*, *џрика* (поред *џрекија*, *џиркија*) = н. грч. *προκίβ* (pl. -ά), *џанаг’а* (поред *џанагија*): *παναγία* и сл.*

А свакако би се могле наћи и друге појаве ове врсте. Ствар је, разуме се, јасна: то су процеси који се врше за последњих 200—300 или нешто више година⁵, и позајмице које носе жиг тих процеса допрле су досад до македонских дијалеката — али до српских нису, већ би им за то требало свакако још неколико векова, под условом да лингвистичка кретања у правцу југ-север Моравско-вардарском Долином и тада постоје; иако је ово последње, с обзиром на ишчезнуће културног престижа турско-фанариотске цивилизације на Балкану, мало вероватно. У сваком случају, ако изузмемо позајмице књишког порекла, које је црква у извесној мери могла ширити све до у XX век, — моћи ћемо закључити да је зацело приближно XVIII век крајња граница јачег улажења новогрчких позајмица у српски језик, или бар оних новогрчких позајмица које захватају најмање целу Србију.

21. Остаје још само да накрају из целе ове дискусије извучемо закључке историске и културноисториске природе, остављајући стручњацима-историчарима да их даље осветљавају.

Лингвистичка анализа је показала да је у античко време, тојест у доба док су Словени, па дакле и Срби, живели још у својој старој постојбини на северу, — било извесних непосредних словенско-грчких односа. Има неколико важних грчких позајмица

¹ Тумб, о. с., 6—7; Кречмер, о. с., 5—10 и 65—96.

* Друга су ствар редукције преко *ь* у старијим слојевима и у вези са *р* (§ 4), и немају с овим никакве везе.

² Уп. *οαρι* < *σοια*ци на Лезбосу (Кречмер, s. v.).

³ Примери код Таховског, s. v. v.

⁴ Таховски, s. v. v.

⁵ Кречмер истиче да за северноновогрчку редукцију ненаглашеног *ι*, *ου* (*οι*, *ει*, *η*) и прелаз $\epsilon > \iota$, $ο > ου$, који ону прву појаву увек прати, немамо сигурних примера пре XVII века, тако да изгледа, упркос великој распрострањености ових појава, да тога процеса није било у Средњем веку (или бар не у раном Средњем веку) — *Der heutige lesb. Dial.*, 5—10. — Г. Хаџидакис (*Χατζιδάκης*), опет, ставља почетак ових појава у XVI век. — *Einleitung in die neugriechische Grammatik* (Leipzig 1892), 348.

које налазимо у свим словенским језицима, које, тојест, падају у прасловенску епоху. Такви су, пре свега, примери са слов. *б* за *β*: *korablъ* < *καράβιον*, *koliba* < *καλύβη*, *byvolъ*, *bivolъ* — *βούβαλος* (друго *β* > *v* према индигеноме *volъ*), *komdra* < *καμάρα*, можда и *trěť*, *teretъ* од *τέρετρον*¹. Има, обрнуто, и словенских позајмица у старогрчком језику, као што је случај са ст. грч. *σηνίκη* „саонице“ < *sanьka*².

Али су те везе биле веома слабе³. О неком значајнијем превизантском утицају на словенске језике не може бити говора.

Тада долази разбијање прасловенске заједнице и покрет Јужних Словена на југ, на Балкан, и њихово насељавање на територији византског царства.

Лингвистичка анализа на следећи начин прецизира даљи развитак тих односа на Балкану. Док су Македонци и Бугари ступили у жив контакт с византском цивилизацијом одмах (дакле VI в. или приближно тако), дотле су Срби (и Хрвати) у прво време остали изван византиске културне орбите, и тек врло постепено се код њих почео ширити утицај из грчких земаља и центара. Како смо напред видели (уп. §§ 2—4 и нарочито § 19), о томе нам говори чињеница да у средњегрчким позајмицама у српском језику има, додуше, релативно архаичних елемената, али у врло малој мери (назали, полугласници, метатеза ликвида, *ž* и сл.). Први византиски утицај на Србе (и Хрвате) додуше је старији од формирања наших феудалних држава, — али, прво, није много старији (уп. § 19) и, друго, није био нарочито јак. У томе се он разликује од романског утицаја, који је силно захватио Србе и Хрвате одмах по њиховом досељењу на Балкан, о чему сведочи обилна појава полугласника, назализације, ликвидне метатезе и неких других важних процеса у српским речима романског порекла. Примери су добро познати у балканолошкој литератури: напр. *Arbe* = *Раб*, *Albona* = *Лабин*; *Narenta* = *Неретва*, *Sancta Maria* = *Сушоморе*, *Parentium* = *Пореч*; *Civitate* = *Цавташ*, *Pisinum* = *Пазин* итд.⁴

Док у средњегрчким позајмицама већ више нема трага словенској палатализацији велара *k*, *g*, *x* (упор. напред, §§ 10, 11), дотле се она увелико среће у романским позајмицама: *Civitate* > *Цавташ*, *Genta* > *Зеша* итд.⁵

У романским се речима у нашем језику налази и *y* (> *u*) за дуго романско (и илирско) *ū* и *ō*: уп. напр. у Дубровнику *mīr*

¹ В. А. Meillet, *Le slave commun*², 38; М. Vasmer, *Die slav. Lehnw.*, 20—21 и s. v. v.; и Греко-слав. II, 211.

² L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave II* (Paris 1926), 253—254.

³ Упор. о томе Х. Барића, *Наш језик II* (1934), 46—47; Ст. Романског, *Revue des Etudes slaves II*, 47—55.

⁴ В. нарочито многобројне Скокове студије, а сада и његово дело *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, II* (Зарепб 1950), passim.

⁵ *ibid.*

„зид“ < *tīgus* итд.; затим ром.-илир. наставак *-ōpa* > *-ин* (*Fla-pōpa* > *Пломин*, *Albōpa* > *Лабин* итд.¹, — а у грчким позајмицама ни тога нема.

Из тога излази јасан закључак да су Срби и Хрвати већ првих векова својег живота на Балкану ступили у јаке везе са Романима и романизованим Илирима, док су са Византинцима односе успоставили тек неколико векова касније (округло око IX века). На тај нам начин лингвистичко проучавање показује да је византиски суверенитет у српским и хрватским земљама у прво време био мање-више очигледно само номиналан.

Тек отприлике од VIII или IX века — даке ипак још (с нашег гледишта) у преисториско и претфеудално време — отпочели су први таласи грчких утицаја. Уочи стварања првих феудалних српских држава тај утицај је већ јак, а нарочито снажан постаје у држави Немањића. „... starke Spuren sind bis heute vom byzantinischen Einfluss übriggeblieben, dessen Höhepunkt wohl im 13—14 Jahrhundert erreicht wurde“². То је са лингвистичког гледишта потпуно јасно.

Тај снажни византиски утицај у феудалном Средњем веку захвата и наше Приморје и хрватске земље, продирући уопште у најразличитије области материјалног и духовног живота³.

Отпадање Хрвата од Источне цркве и евакуација јадранских обала од стране Византинаца учинили су крај непосредном грчком утицају на наше Приморје и друге југословенске католичке земље; али се код Срба ови утицаји, очигледно са несмањеном снагом, настављају увелико и кроз Нови век, вероватно за све време турске окупације, до стварања српске националне државе почетком XIX века, а на југу Србије можда и нешто дуже. Снага грчке средњевековне културе огледа се у томе последњем периоду и у томе што низ грчких позајмица сада добивамо и посредством нових настављача византиске традиције — Турака. С друге, пак, стране Грци служе сада и као посредници између нас и Турака уп. срп. *касандисаши* „добити“ од *καζανδίζω*, а ово од тур. *gazandı* итд.⁴.

У почетку XIX века овај утицај престаје, због тога што тада почиње „европеизација“ нових националних балканских држава, која доводи брзо до тога да балканска грчко-турска цивилизација и њени центри Цариград и Солун изгубе свој некадашњи престиж⁵.

¹ *ibid.*

² Фазмер, *Die griech. Lehnw.*, 17.

³ В. то код Фазмера, о. с., 14—17, а за речи очуване и до данас у српском језику код мене. Нгр. и сргр. поз., нарочито одељак III (226—232).

⁴ *Mazon D'une formation verbale slave d'origine gréco-turque*, *Mélanges linguistiques offerts à M. J. Vendryès...* (Paris 1925), 265—273).

⁵ Ја сам већ у своме раду Нгр. и сргр. поз. (*passim*) констатовао да су неке грчке позајмице, примљене поодавно, данас већ застареле, иако не сасвим непознате: напр. *ћерамида*, *ћесар*, *ћир* и *ћирица* и сл. — И турске позајмице, нарочито у области административне терминологије, нагло су почеле ишчезавати са престанком турске власти. В. о томе Скока, *Restes de la langue turque dans les Balkans*, у Зборнику *Les Balkans, leur passé et leur présent*, нарочито стр. 255.

Ако, дакле, завршавајући ово излагање, желимо сасвим укратко да резимирамо цело ово лингвистичко питање, онда ћемо констатовати да је грчки лингвистички утицај на Србе на Балкану познији за неколико векова од романског, али да се затим снажно разбуктао, нарочито у наше феудално време, да је надживео и српске средњевековне државе и Византију, трајући кроз целу турску епоху Новог века, све до пре једног и по столећа, захва-тајући временско раздобље од округло хиљаду година.

IVAN POPOVIĆ

LE PROBLÈME DE LA CHRONOLOGIE DES EMPRUNTS BYZANTINS ET NÉOGRECS EN SERBO-CROATE

(Résumé)

Après avoir étudié les différents phénomènes (en premier lieu phonétiques) que subirent les emprunts néogrecs du serbo-croate, l'auteur donne une chronologie de ces emprunts.

On peut dire en général que l'influence linguistique des Byzantins sur les Serbes (et plus rarement sur les Croates) fut postérieure aux premiers échanges linguistiques bulgare- et macédo-helléniques. Tandis que les Bulgares et les Macédo-slaves entrèrent dès leur arrivée dans les Balkans en relations directes avec les Byzantins, l'influence grecque sur le serbo-croate n'eut lieu que plus tard. Le serbo-croate montre moins d'archaïsmes à ce point de vue que ce n'est le cas, p. ex., du vieux slave. Ainsi on trouve plus d'exemples de *o, e* pour *ov, ev* etc. en vieux slave qu'en vieux serbe. Un passage de *ι* (et *υ*) à *ь* (*ѣ*) en s.-cr. est également très rare, bien qu'on en trouve quand même quelques exemples (*ТЬМЬЯНЬ*, *шамјан* pour *δομικια* etc.). Une métathèse *or > ra* etc. ne figure que très rarement dans les emprunts grecs du serbo-croate, mais il existe tout de même quelques exemples de ce genre. Si on compare les emprunts romans du serbo-croate aux emprunts grecs — on doit constater que l'influence romane sur les Serbes et les Croates fût antérieure de quelques siècles, ce qui ressort d'une quantité d'exemples contenant les nasales, la métathèse etc. qu'on rencontre dans les romanismes du serbo-croate.

D'autre part, l'action du grec sur le serbe doit être antérieure au XIIe siècle, c.-à.-d. qu'elle est antérieure aux premiers textes littéraires vieux serbes. Mais elle ne devint considérable qu'au XIIe siècle environ, et dans les quelques siècles suivants. Une fois commencée, elle ne cessera que bien après la chute de la Byzance et celle de la Serbie médiévale, notamment vers la fin du XVIIIe siècle. On peut

dire ainsi que l'influence grecque sur le serbe dans les Balkans dura environ mille ans.

Le terme où cessa cette action grecque sur les Serbes (XVIIIe s.) peut être établi par le fait que certaines évolutions toutes récentes observées dans des parlers néogrecs (surtout dans ceux du Nord) figurent dans les mots macédo-slaves de provenance grecque, mais font défaut dans les mots serbes (et croates). P. ex. on ne trouve jamais en Serbe le son *š* pour *σ*; *ž* pour *ζ*; la métatonie néogrecque (type *iz* au lieu de *ia* etc.), ainsi que quelques autres changements, alors que le macédo-slave connaît des exemples de ce genre (*κίηαριш* de *καπαρίσι* etc.). Ces faits montrent avec évidence que plus ou moins tous les mots serbes d'origine grecque doivent être antérieurs à la rupture des relations de la Serbie avec la civilisation gréco-zinzare, répandue dans l'Empire ottoman.

En d'autres termes, les Serbes venus dans les Balkans n'entretenaient d'abord que de vives relations avec la civilisation occidentale romane. Quelques siècles plus tard seulement une influence byzantine peut être considérée comme intensive (au IXe ou Xe siècle environ). Mais une fois répandue, elle survécut aux Etats chrétiens balkaniques du Moyen âge et ne perdit son importance qu'au moment où l'Etat serbe, libéré des Turcs, se laissa pénétrer par la civilisation européenne.

*

Les chapitres sont les suivants: 1) introduction, 2) voyelles nasales, 3) métathèse slave méridionale (*or > ra* etc.), 4) les jers, 5) substitution à *φ*, 6) substitution à *α*, 7) *ē* dans les mots d'origine grecque, 8) le son *ü* du grec, 9) métatonie néogrecque du type *παπαδιá* pour *παπαδιά*, 10) *γ* palatal en serbo-croate, 11) *κ* palatal, 12)—14) emprunts récents, 15) mots où les critères linguistiques ne permettent qu'une chronologie vague, 16) emprunts anciens où les critères purement linguistiques manquent totalement, 17) emprunts récents où les critères linguistiques manquent, 18) influence byzantine en Dalmatie et chez les Croates catholiques, 19) le terme *ante quem*, 20) le terme *post quem*, 21) considérations générales.